

9(47.925)

in 28

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՌ
ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ՍՈՎԵՏԻՆ ԿԻՑ
ՊԵՏԱԿԱՆ ԶԵՌԱԳՐԱՏՈՒՆ (ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ)

Լ. ԽԱԶԻԿՅԱՆ

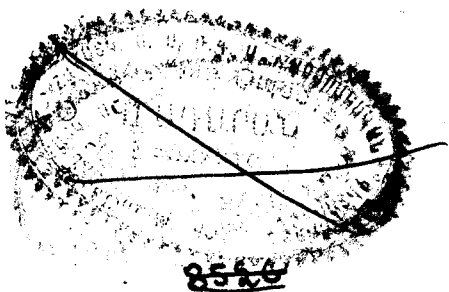
**ՓՈՔՐ ԶԱՅՔԻ
ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ**

(IV ԴԱՐ)

~~1351~~

1351

Л. ХАЧИКЯН

ИЗ ИСТОРИИ СОЦИАЛЬНЫХ
ДВИЖЕНИЙ МАЛОЙ АРМЕНИИ
(IV ВЕК)

(На армянском языке)

Изд. АН Арм. ССР, Ереван, 1951 г.

~~1799c~~

IV դարի 60—70-ական թվականներին, Փոքր Հայքում, սորուկների, կոլոնների և քաղաքի ու գյուղի մյուս հարստահարվող դասերի միջավայրում ծավալվեց ուժեղ սոցիալական շարժում՝ ընդդեմ սարճկատիրական կարգերի և քրիստոնեական եկեղեցու։ Այդ շարժումը, նման IV—V դարերում աղանդավորական քողի տակ բռնկված ժողովրդական մյուս ելույթների ու ընդվզումների, ճնշվեց կայսրության և եկեղեցու կողմից։

Այդ շարժման ուսումնասիրությունը կարևոր է ու շահեկան նախ այն պատճառով, որ այն խոր ճգնաժամ ապրող ստրկատիրական կարգերի դեմ մղված ժողովրդական շարժումների երկար շղթայի բնորոշ օղակներից մեկն է և ապա՝ նրա ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ընձեռում նոր փաստերի լույսի տակ դիտելու և վեր հանելու Արևելյան Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կյանքի մի շարք կողմերը, որոնց մասին հայկական աղբյուրներում պահպանվել են միայն ժլատ ու անբավարար ակնարկներ:

Անշուշտ, սույն աշխատութեամբ այլ շարժման հետ առնչվող բոլոր հարցերն ու խնդիրները չեն, որ ստանալու են իրենց լուծումը:

Առաջնորդվելով մարքսիզմի կլասիկներին ցուցումներով և քննադատելով նման շարժումների մա-

սին կղերական ու բուրժուական հայ պատմագրութեան ներկայացուցիչների հակադիտական տեսակետները, մենք փորձ ենք կատարել հատուկ ուսումնասիրութեան նյութ դարձնելու այդ շարժումը:

I

Հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսում ղգալի դեր են խաղացել Փոքր Հայքի բնիկ ցեղախմբերը: Փոքր Հայքի տերիտորիայի վրա կազմավորվեցին մի շարք ցեղային միավորումներ, որոնք հետագայում նշանակալից դեր կատարեցին համահայկական պետական օրգանիզմի մեջ: Գտնվելով Արևելքի ու Արևմուտքի ճամփաբաժանում, ռազմական, առևտրական, տնտեսական ու կուլտուրական սերտ կապեր ունենալով հարևան երկրների հետ՝ Փոքր Հայքը Հայաստանի այն մասն էր, ուր ավելի շուտ, քան Հայաստանի մի այլ մասում, ստեղծվեցին մարդաշատ քաղաքներ, գյուղական համայնքներում սկսվեց քայքայման պրոցես և հասունացան անհրաժեշտ նախապայմաններ՝ ստրկատիրական արտադրական հարաբերությունների քայքայման համար:

Հայաստանի և Հռոմի միջև տասնամյակներ տևող կատաղի պատեմարտերից հետո, հռոմեական գաղութարարներին հաջողվեց տեղ դառնալ Փոքր Հայքին և կտրել այդ տերիտորիան իր մայր օրգանիզմից: Նվաճումից հետո հայկական այդ շրջաններից ստեղծեցին նախ «Արմենիա» պրովինցիան, որը, սակայն, երկար չպահպանվեց: Դրանից հետո Փոքր Հայքը հաճախ նվիրվում էր Հռոմից վասալական կախման մեջ

գտնվող այս կամ այն «Թագավորին», իսկ այնուհետև այն միակցվեց Կապադովկիա պրովինցիային: Դիոկղետիանոսի ժամանակ (284—305), անջատվելով Կապադովկիայից, Փոքր Հայքը վեր է ածվում ուրույն ադմինիստրատիվ միավորի՝ Մելիտինե մայրաքաղաքով: Թեոդոս Ա. կայսրը Փոքր Հայքը բաժանում է երկու մասի: Առաջինը՝ Սեբաստիա և Սատաղ գլխավոր քաղաքներով՝ պրովինցիայի հյուսիսային մասից, իսկ երկրորդը՝ Մելիտինե քաղաքով՝ հարավային մասից և Կապադովկիական մի քանի շրջաններից:¹ Այս փոփոխությունները կատարվեցին 378—386 թթ.:

Փոքր Հայքը, հռոմեական կայսրության Արևելյան սահմանների պաշտպանության տեսակետից, կարևորագույն նշանակություն ուներ: Այս պատճառով այնտեղ անց կացվեցին ստրատեգիական մի շարք ճանապարհներ, կառուցվեցին բերդեր, ամրություններ ու քաղաքներ, որոնց մասին կարևոր տեղեկություններ են պահպանել ոչ միայն հին աշխարհագիրներն ու «մղոնաչափ»-ները, այլ և մեծաքանակ կառուցողական արձանագրությունները:²

Ճանապարհներից մեկը շրջանցիկ ձևով միացնում էր Փոքր Հայքի բոլոր կարևորագույն ստրատե-

¹ Կ. Գյուլտերբոգ, «Հռոմեական Հայաստանը և հռոմեական սատրապությունները Դ—Ջ դարերում», Վիեննա, 1914 թ., էջ 24—35:

² Հատկապես շատ արձանագրություններ են պահպանվել 3-րդ դարից, երբ կայսրության համար մեծ վտանգ ստեղծվեց Իրանում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջման և Սասանյանների հաղթանակի հետևանքով:

գիական ու տնտեսական կենտրոնները (Մելիտինե—Սերաստիա—Նիկոպոլիս—Սատաղ—Զիմարա),¹ և Մելիտինեից ու Սատաղից տարբեր ուղղություներով բաժանվելով՝ կապում էր Փոքր Հայքը կայսրության կենտրոնների, Մեծ Հայքի և հարևան մյուս երկրների հետ:

Բնական է, որ այդ ճանապարհները խաղաղ ժամանակներում օգտագործվում էին առևտրական նպատակներով և ամրացնում էին Փոքր Հայքի տնտեսական ու կուլտուրական կապերը՝ թե պրովինցիայի ներսում և թե կայսրության սահմաններից դուրս:

Արդեն II դարում Փոքր Հայքում կային մի շարք խոշոր քաղաքներ: Իրանից մեկի ծագման մասին Պրոկոպիոս Կեսարացին թողել է հետաքրքրաշարժ մանրամասնություններ: Նա գրում է.

«Հին ժամանակ կար մի ավան, այսպես կոչված Փոքր Հայքում, Եփրատ գետից ոչ հեռու, որտեղ կայազորով կանգնած էր հռոմեական զինվորների մի գործառու: Այդ ավանը կոչվում էր Մելիտինե, իսկ գործառու՝ լեզիոն: Այստեղ հարթ տեղում հռոմեացիները ժամանակին կառուցել էին քառանկյունաձև ամրություն: Այն լիակատար բավարարում էր զինվորներին՝ որպես ապաստարան, և այստեղ նրանք պահում էին իրենց զինվորական զրոշները: Հետագայում, հռոմեական կայսր Տրայանոսի ցանկությամբ, այդ վայրը ստացավ քաղաքի կոչում և դարձավ այս երկրի մայրաքաղաքը: Ժամանակի ընթացքում Մելիտինե քաղաքը դարձավ մեծ ու բազմամարդ»:

¹ А. Ранович, „Восточные провинции Римской Империи в I—III вв.“, Москва—Ленинград, 1949, стр. 119.

Ինչպես պատմում է Պրոկոպիոսը, քաղաքի ընդարձակման հետևանքով պարիսպներից ներս շենքեր կառուցելն անհնար դարձավ, ուստի քաղաքը դարգացավ ամրություն մոտ գտնվող հարթության վրա: Այստեղ կառուցվեցին՝

«Տաճարներ, շենքեր, կառավարչական հիմնարկներ, առևտրական հրապարակ, տարբեր ապրանքների համար կրպակներ... սրահներ, բաղնիքներ, թատրոններ և այն բոլորը, ինչ ծառայում է մեծ քաղաքի զարգացմանը»:¹

Ջարգացման նման ընթացք ապրեցին նաև Փոքր Հայքի մյուս խոշոր քաղաքները (Սերաստիա, Սատաղ և այլն), որոնցում հիմնական բնակիչներ հանդիսանում էին հայերը:

IV դարն Արևելյան Հռոմեական կայսրության պատմության մեջ դասակարգային լարված պայթյալի՝ ստրուկների ու կոլոնների ապստամբությունների և հուզումների ժամանակաշրջան էր: Ստրկատիրական կարգերը ճգնաժամ էին ապրում և պահանջվում էր ուժերի ու միջոցների մեծ լարում՝ ժողովրդական ապստամբությունների ճնշման և առկա կարգերի պահպանման համար:

Ստրկատիրական ոեակցիայի պահպանության ծանրությունն ընկնում էր դարձյալ ստրուկների, ճորտական կախման ընթացքի մեջ մտած կոլոնների և քաղաքային աշխատավորական շերտերի վրա: Քաղաքներում հաստատված ստրկատիրական վերնախա-

¹ Прокопий Кесарийский, „О постройках“, III, 4, 15—18. Перевод С. П. Кондратьева, („Вестник Древней Истории“, 1939 г. № 4 (9), стр. 246).

վերը վարում էին շվայտ ու փարթամ կյանք: Նրանց կենցաղը այսպես է նկարագրում ժամանակակից հեղինակը.

«Նրանք շքեղության բոլոր տեսակներին համար անհամար քանակությամբ տնային ծառաներ ունեն՝ կառավարիչներ, մառանապետներ, հողագործներ, հաճույքի և շքեղության համար ստեղծված անհրաժեշտ ամեն տեսակի արհեստներին՝ տիրապետողներ՝ խոհարարներ, մատուցակներ, որսորդներ, քանդակագործներ, նկարիչներ, տարատեսակ հաճույքներ՝ կազմակերպողներ: Նրանք ունեն ուղտերի քարավաններ... ձիերի հրամակներ, ոչխարներ ու խոզերի նախիրներ, իրենց սեփական նախարապաններով: Նրանք ունեն իրենց հողը, որը բավարար է կերակրելու այդ ամբողջ (հոտը)...: Բաղնիքներ ունեն քաղաքներում, ամառանոցներում: Տները փայլում են տարբեր տեսակի մարմարներով...: Տների մի մասը տաքացվում է ձմռանը, մյուս մասը՝ սառեցվում ամռանը. հատակները զարդարված են երփներանգ խճաքերով, առաստաղները ոսկեզօծված են...»¹

Քաղաքներում էին հաստատված նաև կայսրության կառավարչական ու զինվորական բազմաթիվ պաշտոնյաները, որոնք իրագործում էին հայաբնակ այդ շրջանների շահագործման պետական քաղաքականությունը:

Քաղաքային բնակչության ունեւոր դասերից էին նաև առևտրականները, վաշխառուները և արհեստավորները: Կայսրությունը IV դարում ավարտում է արհեստավորական ու առևտրական կոլեգիաների վե-

րածումը պետական կազմակերպությունների. նրանց դեկավարությունը հանձնում է նշանակովի ավագներին, որոնք պատասխանատու են դառնում տվյալ կոլեգիայի պետական պարտավորությունների կատարման գործում: Որդիները պարտավորվում են զբաղվել իրենց ծնողների արհեստով և զրկվում են իրենց կոլեգիաները թողնելու և իրենց բնակավայրից հեռանալու իրավունքից:

Պետությունը՝ բարձր մաքսեր հավաքելու հետ միասին, մի շարք ամենամանրաժեշտ ապրանքների (հացահատիկ, անասուն, և այլն) հայթայթում ու վաճառքը հայտարարում է պետական մոնոպոլիա:

Ներքին առևտուրը գլխավորապես, իսկ տարանցիկը մասամբ, իրագործվում էր մասնավոր առևտրի միջոցով, որը նույնպես զարգացած էր: Հարուստ առևտրականներն ու վաշխառուները պաշտոնապես դիտվում էին որպես պլեբեյական դասի ներկայացուցիչներ, սակայն նրանք հնարավորություն ունեին դրամով գնելու պատվավոր կոչումներ, տիրոջներ, ստրուկներ ու ծառաներ և նշանակալից դեր էին խաղում հասարակական կյանքում:

Քաղաքներում բնակվում էին նաև քայքայվող մանր հողատերեր: Նրանք պարտավոր էին, որպես քաղաքային կուրիաների (սենատոսների) անդամներ՝ հարկեր հավաքել, ստանձնել պաշտոններ և հետևել քաղաքի բարեկարգությանը. իրենց միջոցներով նրանք պետք է բարեկարգ վիճակում պահեին ջրմուղները, բաղնիքները, թատրոնները և քաղաքային «ինքնավարությունը» ենթակա մյուս հասարակական հիմնարկները: Նրանց մի մասի դրությունը այն աստի-

¹ Творения иже во святых отца нашего Василия Великого архиепископа Кесарии Каппадокийския. изд. третье. ч. IV. Сергиев-Посад, 1892 г., стр. 97—98.

ճան ծանր էր, որ ինչպես Մարքսն է գիտել, նրանք ազատվելու համար իրենց վզին բռնի փաթաթած պարտավորություններից, նույնիսկ գերադասում էին վաճառվել ստրկություն¹։

Փոքր Հայքի գյուղացիությունն տնտեսական վիճակն ու իրավական դրությունն ավելի ծանր էր, քան կայսրության մյուս պրովինցիաների գյուղացիության դրությունը։

Կայսերական օրենքներով կար երկու տիպի հողային սեփականություն՝ պետական (territoria) և կալվածական (possessiones), բայց այդմ էլ կային երկու կարգի հողագործներ՝ պլեբեյ և կոլոն։ Պլեբեյն իր կողմից մշակվող հողակտորի տերն էր և սրբված հարկը մուծում էր պետության գանձարանը։ Իսկ կոլոնը՝ մշակելով կալվածատիրոջ հողը վարձակալական հիմունքներով՝ հարկ էր վճարում և՛ պետությանը և՛ հողատիրոջը։ Կոլոնները իրենց հերթին բաժանվում էին երկու խմբի՝ «ցուցակավոր» կոլոններ (coloni adscriptitii) և «ազատ» կոլոններ։ «Ցուցակավոր»-ները մշտապես և ժառանգաբար ստիպված էին վարձակալել իրենց կողմից մշակվող հողը։

Ժամանակակից աղբյուրները ծայր աստիճանի ծանր են նկարագրում անվանապես ազատ հողագործների և մյուս աշխատավորների դրությունը։ Բարսեղ Կեսարացին, օրինակ, նկարագրում է սրտաճմլիկ մի պատկեր, թե ինչպես սովամահության դատապարտված հայրը, իր ընտանիքը փրկելու համար, երկար

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, «Сочинения», т. XXVII, стр. 685 (Կ. Մարքսի նամակը Վ. Զաուսլիչին)։

տվայտանքներից հետո, ստիպված է լինում վաճառքի հանել իր սիրառուն որդիներից մեկին։

IV—V դարերում հրապարակվում են պետական մի շարք էդիկաններ, որոնցով ավելի ու ավելի է սահմանափակվում կոլոնների ազատությունը։ Կալվածատերերը պատասխանատու են դառնում իրենց կալվածքի վրա գրանցված կոլոններից զանձվող պետական հարկերի վճարման համար և, որպեսզի ապահովեն հարկերի անխափան գանձումը, ձեռք են դնում գյուղացու գույքի վրա, նրանց ամրացնում են հողին, տեղափոխությունը դիտում են որպես փախուստ և բռնի ուժով հետ են դարձնում անտանելի տնտեսական վիճակից փախչողներին։

Հողին ամրացնելու պրոցեսը IV դարի կեսերին այն աստիճանի խորացել էր, որ գյուղացիները նույնիսկ զրկվել էին առանց տիրոջ գիտության ու թույլտվության՝ ամուսնանալու իրավունքից։ Այս առթիվ Բարսեղ Կեսարացու կանոններից մեկում կարդում ենք.

«Ամուսնությունը, որ կնքվում է առանց տիրոջ համաձայնության՝ շնություն է։ Այդ պատճառով հոր կամ տիրոջ կենդանության օրոք իրար հետ կապվածները ենթակա են պատասխանատվության, մինչև տերը չհայտնի իր համաձայնությունը՝ համակեցության մասին։ Այդ ժամանակ միայն նա (այդ կապը) ստանում է ամուսնական ամբողջություն»¹։

¹ Творения иже во святых отца нашего Василия Великого, архиепископа Кесарии Каппадокийския. Издание третье, часть седьмая, Сергиев Посад, 1892, стр. 50. Աշխատության ընթացքում բազմիցս օգտագործում ենք Բարսեղ Կեսարացու երկերի սույն հրատարակության VI և VII մասերը՝ Вас. VI և Вас. VII համառոտություններ։

Կոլոնները աստիճանաբար զրկվում են նաև քաղաքացիական բոլոր իրավունքներից: Մեզ հետաքրքիր դառնում են նրանք, չէին կարող ստանձնել պետական որևէ, նույնիսկ ամենաստորին կարգի պաշտոն: Կղերական դառնալու համար նրանք պետք է ստանային իրենց տերերի հաճությունը, որը, սակայն, տրվում էր միայն բացառիկ դեպքերում:¹

Եվ այսպես, արդեն IV դարի վերջին, կոլոնների մի զգալի մասի փաստական ճորտացումը իրավական սանկցիա է ստանում: Նախկինում պետություն հպատակ կոլոնը դառնում է կալվածատիրոջ կամքի հյուկամակատարը:

Վատթարանում է նաև «ազատ» կոլոնների դրությունը: Օրենք է հրատարակվում այն մասին, որ որդին պարտավոր է մշակել իր հոր վարձակալած հողակտորը: Բազմապիսի արգելքներ են ստեղծվում «ազատ» կոլոնի այլ վայրեր տեղափոխվելու առաջն առնելու համար, և աստիճանաբար այս դասն ապրում է նույն էվոլուցիան դեպի ճորտական վիճակ:²

Թե քաղաքում և թե գյուղում արտադրող հիմնական դասակարգը ստրուկներն էին, որոնց աշխատանքն օգտագործվում էր գյուղատնտեսություն, արհեստի ու առևտրի և տնային աշխատանքների մեջ: Այդ իրավագույնի և կիսաքաղց մարդիկ հաճախ փորձում էին փախուստի ճանապարհով ազատվել ստրուկությունից, սակայն, բռնվելով՝ շղթայվում էին և

¹ Ю. Кулаковский, „История Византии“, т. I, Киев, 1918, стр. 73.

² М. Левченко, „История Византии“, Москва — Ленинград, 1940, стр. 13—15.

ստիպված, ավելի ծանր պայմաններում, շարունակում էին իրենց անվարձատույց տաժանելի աշխատանքը:

Հարկահանությունը կայսրության հպատակներից կատարվում էր ավազակաբարձ ձևերով: Ինչպես հաղորդում է Բարսեղ Կեսարացին՝ հարկահանություն պաշտոնին ձգտում էին զբաղվել անձինք՝ իրենց բարեկամներին օգնելու, թշնամիներից վրիժառու լինելու և իրենց այլ ցանկությունները իրագործելու համար: Հարկադրումը, նույն հեղինակի դիպուկ արտահայտությամբ, նմանվում էր «ստրուկների վաճառքի»:¹

Ձկային չափ ու կռիվ հանրատարած միավորներ. հարկատու գյուղացին անտեղյակ էր՝ թե իր արտադրանքի թր մասն է հանձնելու պետությունը և ի՞նչ կռաչափով են պահանջելու իրենից հարկը: 386 թվականին հրապարակվում է մի հրաման, ըստ որի հարկահանների բոլոր դիմաններն ու բոլոր քաղաքները պետք է ունենային «պղնձե կամ քարե գրվաններ իրենց քսեստներով և կամ կապիճներով ու կռակոտորներով, որպեսզի հարկատուները՝ աչքի առաջ ունենալով այս զանազան չափերը, գիտենան, թե ինչ պետք է տան հարկահաններին»: Նույն հրամանով սահմանվում է նաև հարկի չափը, կայսրության բոլոր պրովինցիաների համար՝ «ցորենի հիսներորդը, դարու քառասներորդը, գինու և ճարպի քսաներորդը»: Միակ բացառությունը կազմում է Փոքր Հայքը:

«Մենք պարտավորվեցինք» — ասված է հրամանում, — որ Հայաստանում, հեռավորության պատճառով, հարկա-

¹ Bas. VI. 284.

հաններին տան ցորենի և գարու քառասներորդը, իսկ գինու և ճարպի տասնուհինգերորդը»¹

Այսպիսով, Փոքր Հայքի բնակչությունը ստիպված էր «հեռավորության պատճառով» մոտ 20—25 տոկոսով ավելի հարկ վճարել, քան կայսրության այլ շրջանները:

Բացի բնահարկից, կայսրության Արևելյան շրջաններից գանձվում էին նաև զինվորների վարձատրության համար պրամական հատուկ հարկ (πραγμα-τεντικόν χρυσόν), որը ամենաժանր հարկերից մեկն էր և գանձվում էր ամենախիստ միջոցներով, և բաղմաթիվ այլ հարկեր:

Պահանջված հարկերի վճարման համար հարկատուները, ստիպված, ձեռք էին կարկառում վաշխառուներին ու ընկնում նրանց գիշատիչ ճիրանների մեջ: Բարսեղ Կեսարացու մի շարք նամակներից պարզվում է, որ վաշխառուները այնպիսի ծանր պայմաններով էին փոխ տալիս, որ կարճ ժամանակում վաշխի տոկոսները հասնում էին հսկայական չափերի:²

Վաշխառուները պարտքի դիմաց հաճախ պարտապաններին ստրկության էին վաճառում կամ տեղ դառնում նրանց ողջ ունեցվածքին: Մեզ հասել են մատենագրական աղանդներ այն մասին, որ IV դա-

¹ Օրենսգիրք Թեոդոսյան, գիրք XII, Տիտոս 6-րդ: Հրաման Վաղենտինոս, Թեոդոսիոս և Արկադիոս կայսրների դատարանի գահերեց Սինեգրիսին, հարկահանների գործակալ վերականգնողների վերաբերյալ. (տես Ն. Հարոյ, «Բյուզ. կայսրների կարգադրությունները Հայաստանում», պատմ. հատվածներ IV և VI դարերին վերաբերյալ, «Էռուսյ» 1902, III, էջ 177—178):

² Bac, VI, 228 և այլն:

րում Մեծ Հայքում և Բյուզանդական Հայաստանում «պարտական»-ները տոկոսների ու ստրկության անից փախուստի ճանապարհն էին բռնում:

Աշխատավոր ժողովրդին դաժան շահագործման ենթարկող մյուս հաստատությունը քրիստոնեական եկեղեցին էր:

Կապաղովկիան կայսրության այն շրջաններից էր, որտեղ քրիստոնեությունը ամենից շուտ սկսեց տարածվել և արմատներ ձգել: Կապաղովկիայի (Կեսարիայի) եկեղեցին սկսած III դարից մեծ հեղինակություն էր վայելում: Ֆիրմիլիանոսի ժամանակ (մ. շ. 269) Կեսարիան համարվում էր աստվածաբանական կրթության հանրահռչակ կենտրոններից մեկը: Նրան չէր գիշում Փոքր Հայքի մայրաքաղաք Մելիտինեն, որտեղ քրիստոնեական տարրերը բավականին ուժեղ էին և քաղաքական կյանքում որոշակի դեր էին խաղում, ինչպես այդ ցույց է արված պատմագիտական երկերում:

Փոքր Հայքի եկեղեցին մտնում էր Կեսարիայի թեմի մեջ: Բարսեղ Կեսարացին իր թղթերում հաճախ հիշատակում է «Չորեքքաղաքյան Հայք» (Τετρα-πολις Ἀρμενίας) կարևոր թեմը, որը գտնվում էր Փոքր Հայքում՝ իր հոգևոր իրավասության ներքո: Այդ թեմի մեջ էին մտնում Փոքր Հայքի հայաշատ կենտրոններ՝ Սեբաստիան, Նիկոպոլիսը, Սատաղը և «Գաղութ Հայոց»-ը (Κολωνία Ἀρμενίας): Այդ քաղաքների հայ եպիսկոպոսները հաստատվում էին իրենց աթոռներում և օժվում Կեսարիայի եպիսկոպոսի կողմից: Եպիսկոպոսների ընտրությունը կատարվում էր

այն հաշվով, որ աթոռի թեկնածուն տիրապետի հայերեն լեզվին և տեղյակ լինի հայ իրականությանը, ժողովրդի սովորույթներին ու բարքերին¹։

IV դարի կեսերին ինչպես Արևմտյան Հռոմեական կայսրության բոլոր եկեղեցիները, այնպես էլ Կեսարիայի եկեղեցին՝ դարձել էր խոշոր հոգատեր։ Եկեղեցական կալվածքների վրա աշխատող ստրուկները և կոլոնները գտնվում էին նույն անմխիթար տնտեսական ու իրավական վիճակում, վարձակալելով հողը ծանր պայմաններով։ Բացի դրանից՝ հոգևորականությունը նույնպես զբաղված էր վաշխառությամբ և այդ ճանապարհով կուտակում էր հսկայական միջոցներ։

Բարձրաստիճան հոգևորականության շարքերը մեծ մասամբ, լրացնում էին հարուստ կալվածատեր և ստրկատեր ընտանիքների անդամները²։ Հոգևորական բարձրաստիճան պաշտոնները, որպես մենաշնորհ, ստանձնում էին տիրող դասերի ներկայացուցիչները, որովհետև եկեղեցին IV դարում արդեն ճանաչվել էր կալվածատեր-ստրկատերերի կողմից, որպես իրենց շահերի պաշտպանության ու շահագործ-

¹ Բ. Կեսարացին իր նամակներից մեկում հայտնում է կոնստանդնուպոլիսի, որ իրեն համար զգալի չէր լինի Հայաստանին եպիսկոպոսներ տալ, որովհետև Թեոդոս եպիսկոպոսի թեմում (Նիկոպոլիս) «կան երկրպագիլ, խեղացի, (հայոց) լեզուն իմացող և այս ժողովրդի (հայերի) մյուս հատկությունները մասին տեղեկություններ ունեցող մարդիկ»։ Բազ. VI, 216.

² Որպես օրինակ կարելի է հիշատակել Բարսեղ Կեսարացուն։ Նրա ծնողները, որ Կապադոկիայի ունեռ ստրկատերերից էին, իրենց որդու դաստիարակին, ցմահ օգտագործման իրավունքով, նվիրել էին բազմաթիվ ստրուկներ։

վողներին հնազանդության մեջ պահելու համար անհրաժեշտ մի հաստատություն։

Եկեղեցին, որպես խոշոր կալվածատեր, հսկայական հասույթների տեր գառնալով, միաժամանակ ամրացնում էր իր տնտեսական դիրքերը այն բազմապիսի տուրքերով ու «նվերներով», որ պարտավոր էր մուծել եկեղեցու վանձարանը աշխատավոր ժողովուրդի։

Բարձրաստիճան հոգևորականության ներկայացուցիչները կարճ ժամանակում կուտակում էին հսկայական անշարժ ու շարժական կալվածքներ և իրենց նիստ ու կացով ու կենցաղով չէին տարբերվում աշխարհիկ տերերից¹։

Կալվածատեր-ստրկատերերի սոցիալ-տնտեսական շահերի պաշտպանության իրեն վրա զրկած պարտականություններն իրագործելու համար եկեղեցին, ամեն տեսակի կեղծիքի և սոփեստության ճանապարհով, մշակեց այնպիսի իդեոլոգիա, որն օգնում էր սոցիալական առկա հարաբերություններն աստվածային կամքին համապատասխան հայտարարելու և այդ հարաբերությունների դեմ ուղղված ամեն մի շարժում ճնշելու գործին։

«Սուրբ» գիրքը պաշտոնական եկեղեցու հայրերի մեկնաբանությամբ հռչակվեց որպես մտածելու և գործելու միակ ճիշտ ուղեցույց։ Կույր հավատքը քրիստոնեական կրոնի հիմքերի մասին համարվեց իսկական հավատացյալի համար պարտադիր, որով-

¹ Այս տեսակետից կարևոր աղբյուր է որպես տեսաբան հռչակված Գրիգոր Նազիանզացու կտակը, որից պարզվում է, որ նա տեր էր շարժական ու անշարժ բազմաթիվ կալվածքների։ 244—2

47996

1351

հետև, ինչպես արտահայտվեց Աթանաս Ալեքսանդրացին, «վարդապետությունն աստծու մասին պետք է ուսուցանվի ոչ թե մտածողական փաստարկներով, այլ հավատքի և երկյուղած ու բարեպաշտ մտածողություն միջոցով»¹

Աշխատավորության համար կյանքը վեր էր ածվել կատարյալ տանջանքի, բնական է ուստի, որ նա «երկյուղած ու բարեպաշտ մտածողությամբ» չէր կարող աչքերը հառել դեպի երկինք, անդրաշխարհային վայելքների հույսով: Եվ իրոք, IV դարում, Արևելյան Հռոմեական կայսրության տարբեր մասերում, բռնկվում են ստրուկների ու կոլոնների ապստամբություններ, որոնք, ի վերջո, մահացու հարված հասցրեցին ստրկատիրական կարգերին և հիմք դրեցին ֆեոդալական կարգերին:

«Ստրուկների ռեուլացիան լիկվիդացիայի ենթարկեց ստրկատերերին և վերացրեց աշխատավորների շահագործման ստրկատիրական ձևը: Բայց նրանց տեղը նա դրեց ճորտատերերին ու աշխատավորների շահագործման ճորտատիրական ձևը»²

Ստրկատիրությունը մի հարվածով չտապալվեց. ընդարձակ պատմական ժամանակաշրջան պահանջվեց, որպեսզի ստրուկների ապստամբությունների և «բարբարոսների» համատեղ հարվածների ներքո ստրկատիրական կարգերը վերջնականապես փլվեին: Եվ այլ

¹ Афанасий, „Творения“, III. стр. 34.

² Ի. Վ. Ստալին, Ճառ կոլոնտեսական հարվածայինների համաժողովների անունին համագումարում („Вопросы ленинизма“, 11-ое издание, 1939 г., стр. 412).

կերպ էլ չէր կարող լինել, որովհետև ինչպես նշում է Ի. Վ. Ստալինը՝

«Մի հասարակական կարգի փոխարինումը մի այլ հասարակական կարգով՝ բարդ ու տեղական ռեուլացիոն պրոցես է: Այդ սոսկ տարերային պրոցես չէ, այլ այդ մի պայթյուն է, մի պրոցես, որը կապված է դասակարգերի ընդհարման հետ»¹

IV դարում արդեն Հռոմեական կայսրության մեջ, ինչպես տեսանք, առկա էին ուժեր, որոնք իրենց սոցիալական ու տնտեսական գոյավիճակով մոտ էին կանգնած ստրուկներին և նրանց բնական դաշնակիցներն էին ընդդեմ կայսրության:

Շահագործվող արտադրողների IV—V դարերի ելույթներում ակնառու է սերտ համագործակցությունը ստրուկների, կոլոնների և քաղաքային ընչազուրկ շերտերի միջև:

Հողի վրա ամբապկած ստրուկների ու կոլոնների համար ապստամբության նպատակն արդեն չէր կարող լինել միայն անձնական ազատությունը և հայրենիք վերադառնալը (ինչպես էր ստրուկների նախկին ապստամբությունների ժամանակ): Նրանց նպատակն էր ազատվել ոչ միայն անձնապես, այլ և ազատել իրենց ընտանիքը, իրենց հայրենական օջախը և իրենց կողմից մշակվող հողը:²

Հագիվ թե գտնվի կայսրության որևէ պրովին-

¹ Ի. Վ. Ստալին, Զրույց անգլիական գրող Հ. Դ. Ուելսի հետ („Вопросы ленинизма“, 10-ое издание, 1935 г., стр. 607).

² „Методологическое значение высказываний И. В. Сталина о революции рабов для советского византиноведения“ („Византийский Временник“, III. 1950, стр. 6).

ցիա ու շրջան, որտեղ տեղի ունեցած ստրկական ու կոլոնական շարժումների մասին տեղեկություններ պահպանած չլինեն ժամանակակից սկզբնաղբյուրները:

Ստրուկների ու կոլոնների IV դարի ապստամբությունները և ընդվզումները հանդես են եկել մերթկոնական քողի տակ՝ որպես հերձվածողական շարժումներ, մերթ որպես կրկեսային պարտիաների բախումներ, մերթ որպես բանակում բռնկված հուզումներ:

Տենդենցիոզ ու միակողմանի սկզբնաղբյուրների լուրջ քննությունը երբեք հաջողվում է ներթափանցել ու վեր հանել դրանց սոցիալական բովանդակությունը՝ խոշոր կամ նվազ հաջողությամբ:

Արևելյան Հռոմեական կայսրության տակ հեծող հայ ժողովրդի հատվածը, ակտիվ մասնակցելով կայսրության տնտեսական ու քաղաքական կյանքին և ենթարկվելով կրկնակի ճնշման ու հարստահարման, չէր կարող խաղաղ նստել դասակարգային այդ թեժ գոտեմարտերի շրջանում: Եվ իրոք, IV դարի 60—70-ական թվականներին Փոքր Հայքում, կրոնական քողի տակ ծավալվեց սոցիալական մի ուշադրավ շարժում:

II

IV դարի 60—70-ական թվականներին Փոքր Հայքում ծավալված սոցիալական շարժման մասին սկզբնաղբյուրները տեղեկություններ են հաղորդում կապելով այն Եվստաթիոս Սեբաստացու անվան հետ:

Եվստաթիոսը սակայն, որպես Սեբաստիայի եպիս-

կոպոս և որպես եկեղեցական գործիչ՝ ժամանակավորապես իր մերձավոր գինակիցներով հարել է ժողովրդական շարժմանը, ունենալով բոլորովին այլ նպատակներ ու քաղաքական շահեր:¹

Որպեսզի հնարավոր լինի Եվստաթիոսի մասին եղած ուշադրավ փաստերի միջից զատել այն բոլորը, ինչ վերաբերում է բուն ժողովրդական շարժմանը, անհրաժեշտ է նախ ծանոթանալ նրա անձնավորության ու հայացքների հետ:

Եվստաթիոս Սեբաստացին ծնվել է հայ եպիսկո-

¹ Եվստաթիոսի անունը հաճախ է հոլովվում եկեղեցական պատմություններում: Մերթ նա հեշտատեղում է որպես արևմտականության մի թևի՝ հոգեմարտերի պարագլուխ, իսկ ավելի հաճախ՝ որպես անաքորիտական (անապատականների) շարժումը Հայաստանում և հարևան երկրներում տարածող մի գործիչ: Սակայն նրա մասին մինչ այժմ ամբողջական մի ուսումնասիրություն չի գրվել: «Բաղմավեպ» ամսագրի տվյալներով (1932 թ. էջ 351—352) Ա. Սուբրյանի (1857—1882) արխիվում պահվում է մի անսովոր աշխատություն Եստաթիոսի մասին, ուր հավաքված են Բարսեղ Կեսարացու նամակներում և Սոկրատի ու Սողոմոնի «Պատմություններում» ցրված տեղեկությունները նրա մասին: Սուբրյանը, ըստ հոգվածի տվյալների, ցավով է արձանագրել այն հանգամանքը, որ Եվստաթիոսը հանդգնություն է ունեցել պաշարելու Բարսեղ Կեսարացու դեմ: «Կարելի է հետևեցնել, — գրել է հոգվածագիրը Ա. Սուբրյանի աշխատության հիման վրա, — թե այն (իմա Եվստաթիոսը) իրավցնե կաբոզ, եղական և փայլուն դեմք մը պիտի բլար եթե այնպիսի բռնուն, ծայրահեղ և փոփոխաբեր նկարագրի տեղ չըլլար և իր կրոնական վարդապետությանը մեջ տկար ու կասկածելի կողմեր չունենար»:

Այսպիսով, Սուբրյանի դիտավորությունն է եղել կղերական — առակցին գիրքերից գիտել ու ղեկավարել Եվստաթիոսի գործունեությունը:

պոս Եվլալիոսի ընտանիքում մոտավորապես 305—315-ական թվականներին:

Նա իր ուսումնա ստացել է Ալեքսանդրիայում, այն տարիներին, երբ Ալեքսանդրիայի եկեղեցին հետևում էր Արիոսի ուսմունքին, որը երկար ժամանակ իշխում էր Հռոմեական կայսրության Արևելյան պրովինցիաներում և որին հարողները անհաշտ պայքար էին մղում «ուղղափառ» եկեղեցու դեմ: Այդ պայքարն անկասկած խաբսխված էր սոցիալ-տնտեսական այն խորը հակամարտությունների վրա, որ գոյություն ունեին կայսրության ծայրագավառների ժողովուրդների և կայսրության, ինչպես և այդ ծայրագավառների աշխատավորության ու արիստոկրատիայի միջև: Արիոսականությանը հարող հասարակական շերտերը գտնում էին, որ գիտությունը հավատից վեր է, հավատը պետք է ստուգվի բանականության մեջ: Եկեղեցին պետք է առաջնորդվի ոչ թե գոգմայով, այլ իր բարոյական ու քաղաքական դրույթները պետք է հիմնավորի գիտության տվյալներով:¹

Պաշտոնական եկեղեցու գաղափարախոսների ելակետն այս խնդրի մասին ճիշտ հակառակ գիրքերից էր բխում: Ամենանշանավոր եկեղեցական հայրերից մեկը՝ Բարսեղ Կեսարացին, դատում էր այսպես՝

«Ես գիտեմ, որ կա աստված, բայց թե ինչ է նրա էությունը, բմբռնողությունից վեր եմ համարում: Իսկ ինչպես եմ փրկվում—հավատի օգնությամբ... Հետևաբար աստծո անհասկանալիության գիտակցությունը, աստծո էության գիտակցությունը է:

¹ А. П. Лебедев, „Вселенские соборы IV и V веков“, Сергиев-Посад, 1896.

Մեզ փրկություն է բերում ոչ թե հետապնդողներ՝ ինչ է աստված, այլ զավանանքն (այն մասին), որ կա աստված»:

Իրենց տեսական աշխատությունների մեջ և «ուղղափառ» եկեղեցու դեմ մղած իրենց բանավեճերում արիոսականները և նրանց ժառանգորդները (կիսարիոսականներ, հոգեմարտներ և այլք), օգտագործում էին գիտության և փիլիսոփայության նվաճումները, նրանք ղեկավարվում էին «գիթալեկտիկայի օրենքներով», իրենց համարում էին «հավատի քննիչներ և հետազոտողներ»:

Արիոսականներից շատերը, ուսումնասիրելով Արիստոտելի աշխատությունները լոգիկայի մասին, իրենց վեճերը կառուցում էին սիլլոգիզմների ձևով: Այդպիսիներից մեկը՝ Եփեսոսից, ինչպես վկայում է Բ. Կեսարացին, իր բոլոր ասածները փոխ էր առել աշխարհիկ իմաստասիրությունից, որը նրան «խելքից հանել էր» և հասցրել նոր գաղափարների:²

Ահա արիոսականության ու «ուղղափառության» իդեական պայքարի այս տարիներին Եվստաթիոսը, ապրելով և ուսանելով Ալեքսանդրիայում, կազմակերպվում է որպես արիոսականության մի թևի՝ մակեդոնյանների դրույթների ջերմ կողմնակից:³

¹ Bac. III. 40.

² Աեցիոսը, համաձայն Սոկրատ Սքոլաստիկոսի («Եկեղեց. պատմ.» էջ 177) նույնպես հարել էր արիոսականներին, Արիստոտելի «Ստորոգութիւնք» աշխատությանն ուսումնասիրելուց հետո («Իսկ զայս առնէր ստորոգութեանցն Արիստոտելի հաւատալով»):

³ Շնա (Եվստաթիոսը) անցյալում ուսանում էր Արիոսի մոտ և մինչ ծագում էր Ալեքսանդրիայում, լինելով Արիոսի հետևորդ և համարվելով նրա ամենամեծ աշակերտներից մեկը, «որինում էր նենդ պարսպանքներ միածնի մասին» (Bac. VII, 332):

Պատմական այլ սկզբնաղբյուրներ և հատկապես «Եկեղեցական պատմություն» հեղինակ Սողոմոնը, Եվստաթիոսին կապում են անապատականների (անաքորետների) հետ: Սողոմոնը գրում է.

«Հայերի, պափլագոնացիների և Մերձպոնտյան բնակիչների մեջ վանական կյանքի սկիզբը, առում են, դրեց հայկական Սերաստիայի եկեղեցու գլուխ Եվստաթիոսը: Նա մտցրեց երկյուղած վարքի բոլոր կողմերին՝ վերաբերող կանոններ...»¹

Անապատականների շարժումը սկսվեց IV դարի կեսերին Եգիպտոսում, իսկ հետագայում արտահայտվեց նաև քրիստոնեական այլ երկրներում: Շարժման հարողները, չկարողանալով հանդուրժել տիրող անարդարացի սոցիալ-տնտեսական կարգերը և չգտնելով անտանիկ տնտեսական դրությունից պայքարի միջոցով դուրս գալու ճանապարհը, թողնում էին իրենց ընտանիքը, հեռանում բնակավայրերից և իրենց կյանքը անցկացնում անմարդաբնակ անապատներում:

Այս փախուստով նրանք իրենց պատիվ ու անվճարական բողոքն էին հայտնում տիրող կարգերի հանդեպ:

Անտոն անապատականը (մ. շ. 357 թ.), որ համարվում է այդ շարժման հիմնադիր, իր մերձավոր աշակերտներից մեկի ավյալներով «զկարգն եկեղեցւոյ առաւելապէս պատուէր, և զամենեսեան, որք վիճակեալ էին յաստիճան քահանայութեան, կամէր յառաջ քան զինքն պատուեալ. Իսկ որ եպիսկոպոսք և

¹ «Церковная история Эрмня Созомена Саламинского», СПб, 1851 г. кн. III, гл. 14.

երիցունք էին՝ ոչ ամաչէր ինքն խոնարհացուցանել զգլուխն...»¹

Անտոնը պայքարի դուրս էր գալիս եկեղեցու դեմ: Ավիլին՝ նա թշնամական դիրք էր բռնել հերձվածողական ու հերետիկոսական շարժումների նկատմամբ և քարոզում էր իր հետևորդներին՝ հարաբերություն մեջ չմտնել հերձվածողների հետ:²

Ուշագրավ է նաև, որ անապատականությունից հիմնադիրը, հենվելով ավետարանի վրա, բնական էր համարում ստրուկի ծանր աշխատանքը տիրոջ համար և քարոզում էր համբերատարություն ու անտրտունջ հնազանդություն:³

Անապատականները, ընդհանուր առմամբ, հեռու էին կանգնած ակտիվ սոցիալական ու քաղաքական պայքարից և մտահոգված էին միայն իրենց «հոգու փրկությամբ»: Ուստի և պարզ է, որ եկեղեցին լուրջ հիմքեր չունեի անապատական շարժման հանդեպ թշնամական դիրք բռնելու: Ընդհակառակը, այդ շար-

¹ Աթանաս Ալեքսանդրացի, «Վարք երանելոյն Անտոնի միայնակցի» («Վարք հարանց և քաղաքավարութիւնք նոցին»), հտ. Ա. Վենետիկ, 1885, էջ 63):

² Աթանասը մեջ է բերում Անտոն անապատականի խրատները մեկը, ուր ասված է. «Մի ինչ լիցի միաբանութիւն ձեր առ հերձուածողսն և ի բնաւ ամենեկին առկամալոր ինքնակամ արիւնոսսն, քանզի գիտէք զիարդ և ես փաղչէի ի նոցանէ վասն բրիստոսմարտութեան նոցա և օտարափառ բարուցն» (նույն տեղ, էջ 78):

³ Անտոնն իր մի այլ խրատում ասում է. «Ծառայն ոչ իշխէ ասել՝ վասնզի երեկ գործեցի այսօր ոչ գործեմ և ոչ զառաջին ժամանակն համարելով զաղաքեցե զառաջիկայ աւուրսն, այլ զօրհնանալով, որպէս յաւետարանին գրեալ է» (նույն տեղ, էջ 31):

ժողովն օրինականացնելով, եկեղեցին կրարձրացնելու իր հեղինակությունը ժողովրդի աչքում և կունենար կազմակերպված մի ուժ, մի ամուր բուռնցք՝ եկեղեցու դիրքերի ամրապնդման և ժողովրդական մասսաների ընդլզումները կանխելու համար: Շուտով ամենուրեք անապատական միաբանությունները մերվեցին եկեղեցու հետ և ծնվեցին վանքերը:

Այսպիսով, Եվստաթիոսը հրապարակ է իջնում որպես անապատական շարժման ջատագովներից ու տարածողներից մեկը՝ գտնվելով հոգեմարտների (կիսարիսուականների) գաղափարների ազդեցություններից:

Նա՝ ավարտելով իր ուսումը, Ալեքսանդրիայից վերադառնում է հայրենիք և Կեսարիայի արքեպիսկոպոս Հերմոգենից հոգևոր կոչում է ստանում: Ապա մեկնում է Կոստանդնուպոլիս և տեսակցություն է ունենում հոգեմարտների կուսակցության պարագլուխ Եվսեբիոս Կեսարացու հետ: Վերադառնալով իր հայրենակիցների մոտ՝ Փոքր Հայք, օժվում է եպիսկոպոս և վաստակելով փիլիսոփայի համբավ, ձեռք է բերում բազմաթիվ աշակերտներ: Անկյուրիայի եկեղեցական ժողովում Եվստաթիոսը հանդես է գալիս Նիկիայի դավանանքի դեմ: Այստեղից մեկնում է Սեյդիս և իր համախոհներին կազմակերպում ընդդեմ պաշտոնական եկեղեցու, լինում է նաև Ասորիքում, Եգիպտոսում և այլ վայրերում: Մեխիտիստում հրավիրված ինչ-որ ժողովում նրան կարգադրված են անում, սակայն նրան հաջողվում է կրկին վերականգնել իր դիրքը և հաստատվել հայրենի քաղաքում՝ Սեբաստիայում, որպես եպիսկոպոս (357°—378° թթ.):

Սրանք են Եվստաթիոսի կյանքի առաջին շրջանի հիմնական դրվագները:

370-ական թվականների սկզբներին Սեբաստիայում տեղի են ունենում «հերետիկոսական» և հակա-եկեղեցական գաղափարներով տոգորված ժողովրդական հուզումներ, որոնք մտահոգում են հարևան թեմերի եպիսկոպոսներին:

Նիկոպոլսի եպիսկոպոս Թեոդոտի ջանքերով 372 թվին հրավիրվում է եկեղեցական ժողով Սեբաստիայի հուզումները զսպելու և Եվստաթիոսի դավանանքի հարցը պարզելու օրակարգով:

Նախ քան ժողովին ներկայանալը Բարսեղ Կեսարացին (որը մինչ այդ մեծ հարգանքով է խոսում Եվստաթիոսի մասին և ակնածում է նրանից, համարելով նրան բարձր բարոյական հատկություններով օժտված մի գործիչ) տեսակցում է նրա հետ: Նրանց զրույցը տևում է 2 օր, և Բարսեղը համոզվում է կրկին, որ Եվստաթիոսը մի մարդ է, «որ նույնիսկ ոչ կարեւոր որևէ բանում փախչում է ստից, որպես ինչ որ սարսափելի բանից» և եզրակացնում է, որ իրենք հավատի հարցերում «նույնիսկ մանրամասնությունների մեջ տարակարծիք չեն միմյանց հանդեպ»: Սակայն տեսակցությանը ներկա գտնվող Սեբաստիայի երեց Պիմենը, ընդհակառակը, խիստ քննադատում է Բարսեղին և բացահայտում իրեն, որպես «ուղղափառ» եկեղեցու հակառակորդ:¹

Բարսեղի նամակում, որ ուղղված է Բյուզանդական Հայաստանի կառավարիչ կոմես Տերենտիոսին,

¹ Bac. VI, 213, 215.

արժեքավոր տվյալներ կան, որոնք լույս են սփռում Սեբաստիայի դեպքերի և Եվստաթիոսի դիրքորոշման վրա: Պարզվում է, որ բաժանվելով Բարսեղից, Եվստաթիոսը, ինչ-ինչ նկատառումներով, թաքցնում է իրենց տեսակցության ու գրույցի ճշգրիտ արդյունքը, և հակառակ եղելության, հավատացնում է իր աշակերտներին ու կողմնակիցներին, որ հավատի հարցերում ինքն ու Բարսեղը հակառակորդներ են:

Այս դեպքերը ուշագրավ են մի շարք կողմերով: Նախ, պարզվում է, որ Սեբաստիայի գործիչների մեջ, որոնք մեղադրվում են «ուղղափառ» եկեղեցու հանդեպ գործած ինչ-որ մեղքերում, միաբանություն չկա: Եվստաթիոսը ձգտում է «չարատավորել» իրեն, որպես «ուղղափառ» եկեղեցու հակառակորդ: Ընդհակառակը՝ Սեբաստացի այլ գործիչներ՝ Պիմեն երեցը, Բարսեղն ու Սոֆրոնիոսը² դիմադրում են Եվստաթիոսին և պահանջում են բացահայտորեն դուրս գալ պաշտոնական եկեղեցու դեմ: Բարսեղը խոսում է Նիկոպոլի եպիսկոպոս Թեոդոտի ջանքերի մասին՝ եկեղեցական ժողովի միջոցով Եվստաթիոսին պատեկու և Սեբաստիայի շրջանում հասունացող «հերետիկոսական» շարժման առաջն առնելու ուղղությամբ: Այս նշանակում է, որ արդեն 372 թվին Սեբաստիայի հարևան թեմերի եպիսկոպոսները հասկացել էին այդ շարժման վտանգավորությունը և մտահոգված էին գործոն միջոցառումներով կանխել շարժման հետագա զարգացումն ու տարածումը: Նամակից ապա պարզվում է, որ Սեբաստիայի դեպքերը զբաղվել էին ար-

² Bac. VI, 242.

դեն նաև կայսրության պաշտոնյաների ուշադրությունը:

Ուշագրավ են նաև հաջորդ՝ 373 թվականի դեպքերը: Եվստաթիոսը ցանկանալով ապացույցել, որ ինքը հավատարիմ է «ուղղափառ» եկեղեցու սկզբունքներին, իր կամքով՝ թե հարկադրաբար, ստորագրում է Բարսեղ Կեսարացու շարադրած «հավատո հանգանակը», որը կազմված էր Նիկիականի համապատասխան, բայց հատուկ կետով նզովում էր հոգեմարտներին:

«Ծճմարիտ իմաստությունը, — գրված էր այդտեղ, — նզովում է նաև նրանց, ովքեր սուրբ հոգուն անվանում են ծառա, որովհետև նման խոսքերով նրան լիջեցնում են արարածի աստիճանի»:¹

Սակայն այս ստորագրությամբ Եվստաթիոսի և Կեսարիայի պաշտոնական եկեղեցու միջև լարված դրությունը չի մեղմանում: Ընդհակառակը, Սեբաստիայում տեղի են ունենում լուրջ դեպքեր: Հարևան թեմերի եպիսկոպոսները ահաբեկված հետևում են այդ դեպքերին և վախենում են քայլ անգամ հեռանալ իրենց թեմերից:²

Բարսեղ Կեսարացու դեմ Եվստաթիոսը գրում է «ընդարձակ ճառեր», որոնք «լի են ամեն կարգի չարախոսություններ», Սեբաստացի Բարսեղն ու Սոֆրո-

¹ Այս «Հավատո հանգանակի» տակ Եվստաթիոսը գրում է. «ես՝ եպիսկոպոս Եվստաթիոս, կարգալով ասացի քեզ՝ Բարսեղիդ, իմ կարծիքը, և համաձայնվեցի վերադրեալին, և ստորագրեցի մեր եղբայրներ Ֆրոնտոնի, քորեպիսկոպոս Սեվերիոսի և մի քանի այլ կղերականների ներկայությամբ» (Bac. VI, 252—253):

² Նույն տեղ, էջ 285:

նիստը, նույնպիսի ելույթներ են ունենում Բարսեղ Կեսարացու դեմ, իսկ Սիմպլիկիա հերետիկոսունին այնպես խիստ ու անխնա քննադատություն է հնթարկում նրան, որ վերջինս ուղղում է այդ կնոջն իր ամենախիստ նամակը և ահաբեկում՝ վերջին դատաստանով:¹

376 թվականին Կեսարիա է գալիս կուսակալ Դեմոսթենը, որ համակրում էր Եվստաթիոսին:

Այս հանգամանքը տարօրինակ չպետք է թվա, սրովհետև կայսրության բյուրոկրատական ապարատի ներկայացուցիչները՝ տեղական ստրկատիրական ավագանու և եկեղեցու անջատվողական ձգտումների առաջն առնելու նպատակով, օգտագործում էին նաև տեղական օպոդիցիոն տարրերի դժգոհությունը՝ կենտրոնական իշխանության ամբապնդման և ժողովրդական շարժումների առաջն առնելու նպատակով:

Եվստաթիոսն ու նրա մերձավոր կուսակիցները Դեմոսթենի համար վտանգավոր ուժեր չէին, ընդհակառակը, զգուշարար շոյելով նրանց, հնարավոր էր թերևս սուցիալական պայքարի ուղուց շեղել ժողովրդական այն շերտերին, որոնք Եվստաթիոս Սեբաստացուն դեռևս շարունակում էին գիտել, որպես իրենց շահերի պաշտպան:

«Սեբաստիայում, — հայտնում է Դեմոսթենի մատին Բ. Կեսարացին, — նա մի քանի օր նիստ գումարեց, զբաղվելով քաղաքացիների քննությունը, և նրանց, ովքեր մեղ (ուղղափառներն) հետ հարաբերության մեջ են (քաղաքային) սենատի անդամներ կոչեց, և դատապարտեց հասա-

¹ Bac. VI, 237.

րակազան պաշտոնների կատարման, իսկ Եվստաթիոսի կուսակիցներին նշանավորեց ամենաբարձր մեծարանքներով»:

Այս տարիներին Եվստաթիոսին հաջողվում է իր կողմը գրավել նաև գաղատացիներին ու պոնտացիներին: Նիկուպոլսի թափուր եպիսկոպոսական աթոռի շուրջը Բարսեղի և Եվստաթիոսի միջև ծագած երկարատև վեճը նույնպես ավարտվում է Եվստաթիոսի հաղթանակով: Նիկուպոլսի եպիսկոպոս է նշանակվում նրա ամենամերձավոր զինակիցներից մեկը՝ Ֆրոնտոն եպիսկոպոսը:² Ուշագրավ է նաև, որ Եվստաթիոսը, դեռ մինչև այդ (373 թվականից) սկսել էր անվավեր հայտարարել «ուղղափառների» կատարած ձեռնադրությունները և իրեն հարած հոգևորականներին ձեռնադրում էր իրկին անգամ:³

Սոտավորապես հենց այս ժամանակներում տեղի է ունենում եկեղեցու հանդեպ ընդդիմադիր տարրերի միավորման տեսակետից մի շատ նշանակալից դեպք, սեբաստացիները դաշնակցում են «Եվիպալիոսի հետնորդների» հետ:

¹ Bac VII, 165.

² Սրա մասին Բ. Կեսարացին գրում է. «Սկզբից կրում էր ճշմարտության պաշտպանի դիմակ, իսկ հետագայում ամոթալի կերպով դավաճանեց հավատին և ինքն իրեն, դավաճանության դիմաց, որպես պարգև, ստանալով անպատիվ անուն, որովհետև չնայած ինչպես ինքն էր կարծում, ընդունեց նրանցից (սեբաստացիներից) եպիսկոպոսական տառիճան, սակայն... ներշնչեց իր հանդեպ ողջ հայաստանում ընդհանուր զարշանք» (Bac. VII, 170):

³ Այդ մասին Բարսեղը գրում է՝ «Նա համարձակվեց ոմանց հանդեպ կրկնել ձեռնադրությունը, մի բան որ մինչ այժմ, որքան հայտնի է, չի արել հերետիկոսներից և ոչ մեկը» (Bac. VI, 262):

Այս մասին Պատրոֆիլոս եպիսկոպոսին 376 թվին գրած իր երկու նամակներում Բարսեղը կարևոր տրվյալներ է հաղորդում: Առաջին նամակում նա գրում է.

«Եվիպպիոսի որդիները և Եվիպպիոսի թոռները վրասահելի գեսպանների միջոցով օտար կողմերից Սեբաստիա կանչվելով՝ իրենց կառավարչության տակ առան ժողովրդին, տիրեցին սուրբ սեղանին և դարձան թթխմոր այնտեղի եկեղեցիների համար»:¹

Մյուս նամակից պարզվում են լրացուցիչ մանրամասնություններ.

«Նրանք (խոսքը նույն աղանդավորների մասին է), կանչվելով Սեբաստիա, տեղ դարձան եկեղեցիներին, պատարագեցին սուրբ խորաններում, այնտեղի կղերականների կողմից հայտարարվելով եպիսկոպոս իրենց հացը բաժանեցին ժողովրդին, և որպես սրբեր ու նըրանց՝ «հեռ հարաբերության մեջ գտնվողների նրանց ուղեկցությունը շրջադասեցին ողջ երկիրը»:²

Ո՞վքեր էին «Եվիպպիոսի որդիներն ու թոռները», որոնք այդպիսի ջերմ ընդունելություն են գտնում Սեբաստիայում:

Այս հարցի պատասխանը գտնելու համար ուղղակի վկայություններ և փաստեր չունենք. Այնուամենայնիվ՝ հնարավոր է պարզել հետևյալը:

360-ական թվականներին Միջագետքում ծնունդ է առնում մի աղանդավորական հոսանք, որին հարողներն իրենց անվանում էին «մըցըլլին»-աղսթողներ: Նրանք շուտով, մեսսալյան անվան տակ, իրենց

¹ Sac. VII, 190.

² Նույն տեղ, էջ 198:

բուն հայրենիքից դուրս գալով, Ասորիքի և Հայաստանի վրայով տարածվեցին մինչև հեռավոր երկրներ.

Մեսսալյաններն իրենց ողջ ունեցվածքը վաճառում էին, արդյունքը բաժանում աղքատներին և հրաժարվում կենցաղական բոլոր զբաղմունքներից: Նրանք արհամարհում էին հասարակական ու պետական կարգերը, երկեսո խմբեր կազմած շրջում էին բազմամարդ քաղաքներում և մութացկանություն հոգում իրենց մարմնական սուղ պահանջները: Նրանք մերժում էին եկեղեցական արարողությունները և ժրխտում պաշտոնական եկեղեցու մկրտությունն ու հագորդությունը և այլն:¹

Առաջին լուրջ հալածանքը մեսսալյանների դեմ սկսվում է Եգեսիայում, ուր նրանք բազմաքանակ հետևորդներ էին վաստակել: Արտաքսվելով Եգեսիայից մեսսալյանները քաշվում են Պամփիլիայի կողմերը, սակայն այնտեղ ևս, ինչ-որ ժողովում պատապարտվելով՝ անցնում են Փոքր Ասիա և իրենց կողմն են գրավում մի շարք մենաստաններ: Նրանց դեմ խիստ պայքար է սկսում Փոքր Հայքի մայրաքաղաք Մելիտինի եպիսկոպոս Զետորիոսը: Հրդեհում են նրանց մենաստանները, շատերը զոհ են գնում այդ հրդեհին. Փրկվածները Մելիտինիից փախուստ տալով սիրալիր ընդունելություն են գտնում մի այլ հայ եպիսկոպոսի մոտ, որի անունը չի պահպանվել:

Միսթարյան հեղինակներից մեկը ենթադրում է, որ այդ աղանդավորներին ապաստան տված հայ

¹ Կ. Ա., «Մծղնեից աղանդը» («Արարատ» ամսագիր, 1895, հունվար, էջ 6—7): Հ. Փափագյան, «Եկեղեցական պատմություն», Վենետիկ, 1848, էջ 193—195:

եպիսկոպոսը, ամենայն հավանականությամբ, Ներսես կաթողիկոսն է եղել, «որ յամի տեառն 365, ըստ աւանդելոյ մատենագրաց ազգիս խնամ կալաւ զդատարկաշրջիկ կրօնաւորս»:¹ Այս կարծիքի հեղինակը, ըստ երևույթին, ի նկատի ունի Փափստոսի «Պատմութեան» մեջ, Շահապիվանի Ա. Ժողովի մասին պահպանված տվյալները, որոնք բնավ չեն հաստատում նրա ենթադրությունը:

Մեր կարծիքով Մելիսիոսի եպիսկոպոսի հալածանքներից խույս տված մեսսալյաններին ապաստանող հայ եպիսկոպոսը Սեբաստացի Եվստաթիոսն է եղել և Բարսեղի կողմից «Եվստաթիոսի որդիներ և թոռներ» անվանված աղանդավորները հենց նույն մեսսալյաններն են:²

Ուղղակի վկայություններ այս կարծիքի հաստատման համար, ինչպես ասացինք, չունենք: Բայց մեսսալյանների ու Սեբաստացի աղանդավորների գա-

¹ Հ. Փափսյան, «Եկեղեցական պատմություն», Վենետիկ, 1848, էջ 195:

² Եվստաթիոս անունը կրող մի զործիչ կապված է Բարսեղ Կեսարացու հետ հետևյալ կերպ: Վաղինտ կայսրը՝ լինելով արևոսական՝ ուղարկում է Կեսարիա պրեֆեկտ Եվստաթիոսին և մի այլ պաշտոնյայի, որոնք ազարդյուն ֆանքեր են զործ գնում՝ Բարսեղի վրա ազդելու և նրան արևոսական դարձնելու համար: Բարսեղը բանադրում է նրանց: Թերևս, մեսսալյաններին կոչելով «Եվստաթիոսի որդիներ ու թոռներ» Բարսեղը ցանկացել է շեշտել, որ եկեղեցու և իր համար միատեսակ թշնամիներ են և՛ արևոսական պրեֆեկտը և՛ Սեբաստիա հրավիրված աղանդավորները: Հնարավոր է սակայն, որ դրանց միջև ինչ-որ այլ, ավելի սերտ, կապ գոյություն ունի, որը մեզ չհանդիպեց պարզել առկա աղբյուրներով:

ղափարների համադրությունը գալիս է ապացուցելու, որ վերոհիշյալ անցուղարձեքը պատահականորեն չեն նմանվում իրար և որ ճիշտ են այն պատմաբանները, որոնք ազգակից են համարում մեսսալյաններին և սեբաստացիներին:¹

Դրանք երկուսն էլ մարդկություն համար փրկություն միակ ճանապարհը համարում են անձնական բարեմասնությունները և անդադար աղսթքները, բայց ոչ եկեղեցում, ժխտում են պաշտոնական եկեղեցու կաղմակերպությունը, արհամարհում են տիրող հասարակական հարաբերությունները, իրենց շարքերն ընդունում են երկսեռ բոլոր մարդկանց՝ համահավասար իրավունքներով ու սկզբունքներով, պայմանով, որ նրանք բաժանեն կամ վաճառեն իրենց ողջ գույքը և հրաժարվեն մասնավոր սեփականությունից:

Այսպիսով, պարզվում է Հայաստանի սոցիալական շարժումների պատմության համար կարևոր մի գրվագ՝ 370-ական թվականներին Սեբաստիայում կատարվում է մերձեցում տեղական աղանդավորների ու մեսսալյանների միջև:

Եկեղեցու դեմ պայքարի ելած այս ուժերը, միավորվելով, ժամանակավորապես հաջողություններ են ունենում:

«Նրանց կողմն անցած եկեղեցիները, — գրում է Բ. Կեսարացին, — նման ծակ անոթների, ընդունեցին իրենց մեջ ներհոսող հերետիկոսական ապականությունը»:²

¹ Տես, օրինակ՝ Möller, „Kirchengeschichte“, I. p. 377. D. Angelov, Der Bogomilismus auf dem Gebiete des Byzantinischen Reiches, Sophia, 1948. և այլն:

² Bac. VII. 177.

Սերաստիայի «հերետիկոսները» իրենց հակառակորդներին հանդեպ կիրառում են պայքարի գործարար միջոցներ. Բարսեղի կողմնակիցներից մեկը՝ Ասկղիպոսը զանահար է լինում և մեռնում նրանց կողմից, նրանք հրդեհում են ինչ-որ վանական միաբանությունից սրբատեղին և կից շինությունները,¹ և ամենուրեք հալածում են ուղղափառ եկեղեցու հոգևորականներին:

Ահա ինչպես է ողբում ուղղափառ եկեղեցու համար ստեղծված ծանր ու անմխիթար կացությունը Բարսեղ Կեսարացին.

«Հափշտակված են ուրախությունն ու հոգևոր խնդությունը, ողբի են վերածվել մեր տոները, աղոթատները գոցված են: Բեմում չի կատարվում հոգևոր պաշտոնը, չկան քրիստոնեական ժողովներ, ուսուցիչները չեն նախագահում, չկան փրկարար խրատներ, ոչ հանդեսներ, ոչ գիշերային երգեցողություն, ոչ այն երանելի ուրախությունը, որին եկեղեցական հավաքություններում հանձնվում են աստծուն հավատացող հոգիները...»²

Եվ այս բոլորն այն պատճառով, որ «հերետիկոսական չարիքը» տարածվել է ամենուրեք և «ուղղափառ» եկեղեցին օր ավուր գիշում է իր դիրքերը նրա հանդեպ:

«Հերետիկոսները» իրենց ազդեցության տակ

¹ Տուժված կրոնավորներին ուղղած մխիթարական իր նամակում Բարսեղն այդ դեպքի մասին գրում է. «Լսեցի Ձեր դեմ կազմակերպված ծանր հալածանքի մասին և այն մասին, որ զատկից քիչ հետո այդ մարդիկ... կրակի են մատնել Ձեր աշխատանքի արդյունքները, Ձեզ համար պատրաստելով անձեռակերտ կայան, խի իրենց համար վստահելով հուր» (Bac, VII, 206):

² Bac, VII, 179:

առած շրջաններում իրադրոժում են մի շարք միջոցառումներ, որոնցով զրավում են ժողովրդի սերն ու համակրանքը և իրենց համար հենարան ստեղծում աշխատավորական լայն խավերում:

«Նրանց իշխանության տակ է գտնվում մկրտությունը, մեռելների հուղարկավորությունը, այցելությունը հիվանդներին, վշտացյալներին մխիթարությունը, օգնությունը կեղեքվածներին, ամեն տեսակի նպաստները, խորհուրդներին հաղորդակցությունը: Այս բոլորը իրագործվելով նրանց կողմից, ժողովրդի համար դառնում է հերետիկոսների հետ միաբանելու հանգույց: Այդ պատճառով, որոշ ժամանակ անցնելուց հետո, եթե նույնիսկ զա ազատությունը, այլևս չի լինի հույս ի դեպ ժամու խաբեության մեջ ընկածներին կրկին դարձնելու դեպի ճշմարտության գիտակցությունը»¹

Ահա այսպես մոռյլ է պատկերացնում եկեղեցու միջակը և հեռանկարը Կեսարիայի արքեպիսկոպոսը:

Սակայն պաշտոնական եկեղեցին և կայսրությունը չէին կարող երկար ժամանակ պասսիվ հայեցողի դերում դիտել, թէ ինչպես Փոքր Հայքի մեծ մասում և կայսրության այլ պրովինցիաներում, խոր արմատներ ձգելով, տարածվում են Սերաստիայի շրջանում պայքարի դրոշ բարձրացրած աշխատավոր շերտերի տարածվող գաղափարները: Եկեղեցին հարձակման անցնելու համար դիմում է վճռական քայլերի:

Պայքարի գլխավոր կազմակերպիչ Բարսեղ Կեսարացին Սերաստիայի շարժման դեմ նախապատրաստում է միասնական ճակատ՝ թե Կեսարիայում, և թե իր հոգևոր իշխանության սահմաններից դուրս:

«Ուղղափառ» եկեղեցու բոլոր ուժերը համախմբելու

¹ Bac, VII, 182.

լու նպատակով նա իր նամակներում՝ ուղղված իր իշխանությունն ունեցող թեմերին, խորհուրդ է տալիս՝ ժամանակավորապես պայքարը դադարեցնել բոլոր այն հոսանքների դեմ, որոնք սուրբ հոգին չեն համարում արարած (դավանաբանական հարցերում սեբաստացիները հոգեմարտ էին, ուստի և հոգուն արարած էին համարում)¹ և այդ բոլորին ընդունելով եկեղեցու գերկը, իրավամբ մտածում էր Բ. Կեսարացին, եկեղեցին նոր կողմնակիցներ կշահի, իսկ եկեղեցու դեմ պայքարի ելած սեբաստացիների շարքերը կնոսրանան։ Նա գրում է.

«Եվ այսպես, քանի որ շատ բերաններ են բացվում սուրբ հոգու դեմ և շատ լեզուներ են մարզվում նրա դեմ պարսպանքներում, ինչպես և մի քանի, սահմանափակեցեք պարսպանքներին... Եվ հաղորդակից կղեք նրանց հետ, ովքեր սուրբ հոգուն չեն կոչում արարած, որպեսզի պարսպանքները միայնակ մնան... և իրենց սակավությունը կորցնեն ուրիշների աչքում վստահությունը»²

Մյուս գործարար քայլը, որին գիմում է Բարսեղ Կեսարացին, Արևմտյան եպիսկոպոսներից օգնություն հայցելն է։

Իտալական և գաղղիական եպիսկոպոսներին առաջարկում իր թղթերից մեկում (376 թ.) նա գրում է.

«Ահա տասներեքերորդ տարին է, ինչ հերետիկոսների կողմից մեր դեմ հալածանք է սկսվել, որի ընթացքում եկեղեցիներին ավելի վիշտ է պատճառվել, քան այն ժամանակվանից ի վեր, ինչ բարձրացված է Քրիստոսի ավետարանը»։

¹ Նույն Բարսեղը իր 24-րդ քարոզում, ուղղակի հայտնում է, որ հոգեմարտությունը բխում է «օտարացում աստուծուց, արհամարհում ստրկություն, ժառանգական պարտավորությունների» և այլն (Bac. IV, 357).

² Bac. VI, 235:

Ճշմարիտ հավատացյալները կրում են բազում զրկանքներ միայն այն պատճառով, որ չեն հետևում հերետիկոսներին։ Բարսեղը նկարագրելով եկեղեցու ծանր վիճակը, աղերսում է՝ ուղարկել իրենց մոտ կարող գործիչներ, «հերետիկոսների» կողմից իրենց հասցված վերքերը բուժելու համար¹։

Հակառակ դեպքում գրությունը հղի է ծանրագույն հետևանքներով և ոչ միայն Արևելքի համար.

«Որովհետև, — գրում է Բ. Կեսարացին, — հերետիկոսական շարժքը ամայացուցել է և վտանգ կա, որ մեր եկեղեցիները կլանելուց հետո, ի վերջո, կսպառեն նաև Ձեզ հալածանքների (ապականությունից) ողջ մնացած մասը»²

Սեբաստիայի շարժման հետագա ընթացքի մասին տվյալները պակասում են, Բարսեղ Կեսարացու վերջին նամակը, որի մեջ հետաքրքրական տեղեկություններ կան շարժման մասին, գրված է 377-ին։ Իր կյանքի վերջին տարիներին Բարսեղը (մ.հ. 378 թ.) ծանր հիվանդ է եղել և, ըստ երևույթին, հնարավորություն չի ունեցել շարունակելու իր պայքարը Եվստաթիոսի և Սեբաստիայի «հերետիկոսների» դեմ։

Սակայն փաստերի թերին լրացնում են այլ պատմական սկզբնաղբյուրներ, և հատկապես Գանգրայի ժողովի կանոնները։

Փոքր Հայքի հարևան Պափլագոնիայի մայրաքաղաք Գանգրայում հրավիրվում է եկեղեցական ժողով։ Ժողովական 15 եպիսկոպոսները կազմում են 20 կետից բաղկացած մի կանոնական գիր, որով նշանակում

¹ Bac, VII, 176.

² Նույն տեղ, 180:

են Սեբաստիայի շարժման մասնակիցներին, մեկ առ մեկ քննելով և նզովքի դատապարտելով նրանց դավանաբանական ու բարոյագիտական հայացքները: Ժողովի մասնակիցները գրում են մի շրջաբերական թուղթ՝ ուղղված հայ եպիսկոպոսներին, որով պատվիրում են անհաշտ պայքար ծավալել այդ «հերետիկոսներին» դեմ, այդ թղթին կցում են նաև ժողովի որոշումների համառոտ շարադրանքը:

Մինչ այժմ չի պարզված ժողովի գումարման ճշգրիտ տարեթիվը: Այդ հարցի առթիվ կան հակասական ու անհամոզիչ մի շարք կարծիքներ, որոնց կանգրագտնանք Գանգրայի ժողովի կանոնների հայկական թարգմանության բնագրի մասին խոսելիս (տես «Հավիլված»):

Այժմ իսկ ասենք, որ ժողովը, հավանորեն, գումարված պետք է լինի Բարսեղ Կեսարացու մահվանից (378 թ.) ոչ շատ հետո: Այսպես ենք կարծում, որովհետև, նախ՝ Գանգրայի ժողովականների ցուցակից բացալայում է Բարսեղ Կեսարացու՝ սոցիալական այդ շարժման ամենամոլի հակառակորդի անունը, և ապա Սոկրատը, իր «եկեղեցական պատմության» մեջ, համառոտակի շարադրելով Եվստաթիոսի և Սեբաստիայի «հերետիկոսների» գաղափարները, հայտնում է, որ «Ժողով... ի Գանգրա Պեփղագոնիոյ եղևալ, զնա (զԵւստաթիոս) ընգեաց, և զաղանդն նորա նզովեաց. այս յետոյ ելև»:¹

Վերջին արտահայտությունում ակնարկված է, որ

¹ Սոկրատայ Սեդաստիկոսի, «եկեղեցական պատմություն», Վաղարշապատ, 1879, էջ 206:

Ժողովի գումարման և շարժման սկզբնավորման տարեթիվների միջև երկարատև ժամանակ է անցել:

Այսպիսով, պետք է ընդունել, որ Բարսեղ Կեսարացու մահվանից որոշ ժամանակ հետո տիրապետող եկեղեցին կարողացել է միահամուռ ճակատ ստեղծել Սեբաստիայի «հերետիկոսների» դեմ, կարգալուծ է արել Եվստաթիոսին և նզովել է շարժման մասնակիցներին:

Սողոմոնը հաղորդում է, որ Գանգրայի ժողովից հեպո Եվստաթիոսը թողել է իր «սարօրինակութունները» և դարձի է եկել:¹

Այս վկայությունը վավերական պետք է համարվի. Եվստաթիոս Սեբաստացին, լինելով հոգեմարտական կուսակցության պարապլուխներից մեկը և անապատական շարժման ջերմ կողմնակից, պաշտոնական եկեղեցու և Բյուզանդական կայսրության դեմ վճռական պայքարի դուրս չէր գալիս: Ընդհակառակը, հետեւելով նրա գործունեությանը մենք արդեն տեսնումք, որ նա իր անկայուն ու փոփոխական դիրքով շարունակ ձգվում էր հաշտության եզրեր գտնել եկեղեցու հետ, բարեկամական կապերով մերձենալ կայսրության պաշտոնյաներին և շեղել Սեբաստիայում բռնկված սոցիալական շարժման ընթացքն իր նպատակակետից:

Դատապարտվելով Գանգրայի ժողովում Եվստաթիոսը և նրա մերձավոր աշակերտները լքում են սոցիալական պայքարի ելած իրենց դաշնակիցներին: Իսկ ովքեր էին դրանք:

¹ Церковная история Эрмия Созомена Саламинского, кн. III, гл. 14. СПб, 1851, стр. 201.

Ֆ. Էնգելսը, իր «К истории первоначального христианства» հոգովածում, այն հարցին, թե սոցիալական որ շերտերից էին համալրուելու ստանում նախնական քրիստոնեական համայնքները, պատասխանում է՝

«Գերազանցապես ցածր շերտերին պատկանող ճնշվածներին ու հարստահարվածներին», ինչպես և վայել է ուղղություն տարրին: Իսկ ումից էին կազմված վերջիններս: Քաղաքներում ժողովրդի բոլոր շերտերի ազատ մարդկանցից... ապա ազատ արձակվածներից ու գլխավորապես ստրուկներից... և պրովինցիաների գյուղական շրջաններում պարտեզներից ավելի ու ավելի ստրկություն մեջ ընկնող մանր գյուղացիներից»¹

Երբ քրիստոնեական եկեղեցին պետություն կողմից «բռնագրավվեց» և որպես ստրկատեր-կալվածատերերի դասակարգային շահերի անդամաձան պաշտպան, նենգափոխելով վաղ քրիստոնեական բարոյական սկզբունքները, սկսեց ժողովրդին հնազանդության և պասիվության մեջ պահելու իր պարտավորության իրագործումը, Էնգելսի ցույց տված հասարակական շերտերը օպոզիցիոն դիրք բռնեցին քրիստոնեական եկեղեցու հանդեպ և սկսեցին կազմակերպել իրենց առանձին համայնքները, որոնք եկեղեցու կողմից դիտվում էին որպես հերետիկոսական կամ աղանդավորական համայնքներ:

Սերաստիայի շարժման ամենատիպի մասնակիցները ստրուկներն էին և քաղաքի ու գյուղի «ճնշվածներն ու հարստահարվածները»:

Շարժման թե՛ օրերին եպիսկոպոսական աթոռից

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, «О религии и борьбе с нею», т. II. Москва, 1933, стр. 558.

վտարված Գրիգոր Նյուսացին իր հետաքրքրական նամակներից մեկում աղանդավորական շարժումների մասնակիցների սոցիալական կազմի մասին հայտնում է ուշագրավ տվյալներ:

«Նրանք,—գրում է նա,—ովքեր երեկ չէ առաջին օրն են դուրս եկել արհեստանոցից, շտապում են խնդրել դավանաբանության ուսուցիչ լինել: Որոնք թերևս ծառաներ են եղել ու փախել են ծառայությունից, խորին պատվով իմաստաբանում են անբռնելի նյութերի մասին: Դուք անշուշտ անտեղյակ չեք, թե ինչպիսի մարդկանց մենք ի նկատի ունենք, ամբողջ քաղաքը՝ շուկան և փողոցները լի են այդպիսիներով. հնոստիավաճառների, զգեստավաճառների, զրամափոխների, նպարավաճառների մասին է մեր խոսքը...»¹

Բարսեղ Կեսարացու տվյալներով իր եղբոր փոխարեն Նյուսայի եպիսկոպոս է նշանակվում «մի քանի օրոքով գնված մի ստրուկ», որը հավատի հարցերում շատ ավելի արմատական մտածող էր, քան իրեն նշանակողները, Դոսար գյուղում շարժման ղեկավարն էր իր տիրոջից փախած մի ծառա, և ընդհանրապես շարժման մասնակիցներից շատերը ստրուկներ կամ «աննշան» և «անաստված» մարդիկ էին:²

Հասկանալի է ուստի, թե ինչու Գանգրայի ժողովականները հայ եպիսկոպոսներին հասցեագրված իրենց ուղերձում ուշագրություն են հրավիրում այն բանի

¹ Գր. Նյուսացու սույն նամակը գրված է 381-ից քիչ հետո:

² Bac, VII, 161—170. Սիմպլիկիա «հերետիկոսական» ուղղած նամակում Բարսեղը հայտնում է, որ եթե հարկ լինի իր արգարությունն ու իրավացիությունը հավաստելու համար վկաներ հրավիրելու, ապա հանդես եկողները «չեն լինի ստրուկներ», պարզ է, որ նա ցանկանում է ասել, թե իր հակառակորդուն հուսակիցները ստրուկներ են (Bac. VI, 237):

վրա, որ Սեբաստիայի «հերետիկոսների» ուսմունքը չպետք է դիտել որպես մեկի կողմից մշակված ու հիմնավորված մի բան:

«Իւրաքանչիւր,—գրում են նրանք,—գինչ և ի միտս արկանէր՝ զայս յաւելոյր, և հաճոյ թուէր նոցին: Իբրև անթաղաւոր խորհուրդս ինչ ընկալան վասն թշնամանաց եկեղեցւոյ և ֆնասելոյ անձանց իւրեանց»:

Գանգրայի ժողովի կանոնների և մյուս առկա աղբյուրների միջոցով, անշուշտ, անհնար է վեր հանել ու քննարկել Սեբաստիայում և հարևան շրջաններում ծավալված «հերետիկոսական» շարժման գաղափարախոսությունը բավարար չափով և մանրամասնորեն: Այնուամենայնիվ այդ աղբյուրները, որքան էլ նրանք միտումնավոր լինեն և աղավաղեն ճշմարտությունը, հնարավորություն են տալիս ծանոթանալու շարժման սոցիալ-տնտեսական, բարոյական ու գաղափարական մի շարք կարևոր գրությունների հետ:

III

Եկեղեցու գաղափարախոսությունը խարսխված է այն կեղծ սկզբունքի վրա, որ իբր թե մարդկությունը իր առօրյա կյանքում հակված է շեղվելու աստվածային ուղուց և գործելու այնպիսի մեղքեր, որոնց հատուցումը հանդերձյալ կյանքում լինելու է դժոխքը: Իր բոլոր հաստատություններով ու պաշտոնյաների բազմությունը, կոչված է մեղմելու աստծո բարկությունը մարդկության հանդեպ և քավելու մարդկանց գործած հանցանքները: «Հաշտարարի» այդ դերը եկեղեցին ի վիճակի կլինի անխափան իրադր-

ծելու, եթե նա տնտեսապես ապահով լինի, եթե հավատացյալները առատատուր պարզենքով «հանուն աստծո» օգնեն նրան, եթե կղերականությունը ողատ լինի իր ապրուստի հոգսերից:

IV գարում արդեն եկեղեցին իրեն ապահովել էր ընդարձակ կալվածքներով, քամում էր աշխատավորներից հսկայական հասույթներ, և հանդերձյալ կյանքում երջանկություն խոստանալով՝ իրական կյանքում զրկում էր ապրուստի ամենամանրաժեշտ միջոցներից իր կալվածքների վրա ամրացված ստրուկներին ու կոլոններին:

Կղերականների մեծամասնությունը «աստծո տան» հասույթները օգտագործում էր՝ իր ընտանիքի ու մերձավորների համար բարեկեցիկ ու փարթամ ապրուստի միջոցներ ապահովելու նպատակով: Այսպիսով, ոտնահարվում էին վաղ քրիստոնեական համայնքների սկզբունքները: Մարդկությունը բաժանվում էր երկու կաստաների՝ կղերականության, որի աղոթքներին աստված ունկնդրում է և աշխատավոր ժողովուրդի, որի լեզուն անհասկանալի է աստծուն:¹

¹ Այս սկզբունքը հիանալի պարզությամբ շարադրված է միջնադարյան մի քարոզում, որից արժե մի հատված մեջ բերել. «...թէպէտ բնութեամբ (քահանայն) ամէն մարդոյ հաւասար է, այլ կարգին մեծ է քան զմարդ և հրեշտակաց հաւասար, որպէս նայիլ թագաւորին և ժողովուրդն. և ում որ խնդիրք լինի թագաւորէն՝ միջնորդի ձեռաւքն կատարի. և ով որ ֆնասակար լինի՝ տայ կաշառս վաղիրին և նա նորա միջնորդութեամբ հաշտի թագաւորն ընդ մահապարտին: Այսինքն մարդիկ հանապազ մեղանչեն և պատժապարտ լինեն աստուծոյ, վասն այն զան սո քահանայն և տան ժամի և պատարագի (զբամ) և քահանայն աւնու և իւր արժանաւոր աղաթիւքն—պատարագաւն միջնորդէ և զաստուած հաշտեցնէ ընդ մեղաւորին...» (Մատենադարան, Ձեռ. № Ի109 էջ 221ա):

Եկեղեցու կողմից սրբազործված այս սկզբունքի դեմ անապատականները (ուստի և անապատական շարժման նշանավոր գործիչներից Եվստաթիոս Սեբաստացին) չէին հաշտվում: Նրանք այն տեսակետն էին պաշտպանում, որ ամեն ոք, զսպելով իր մարմնական պահանջները և արհեստականորեն տանջելով իր մարմինը, ի վիճակի է առանց եկեղեցու միջնորդության իր աղոթքները լսելի դարձնել ասածուն: Սակայն այստեղից նրանք չէին հանգում եկեղեցու անհրաժեշտությունը մերժելու գաղափարին: Ընդհակառակը, Սեբաստիայում սոցիալական պայքարի ելած աշխատավորական շերտերը և նրանց ղեկավարները կարևորագույն այս հարցը այլ ձևով էին լուծում: Նրանք, համաձայն Գանգրայի ժողովի կանոնների՝ մերժում էին պաշտոնական եկեղեցին առանց զիջման և որոշակիորեն:

«Ոյք ուսուցանեն,— կարդում ենք այնտեղ,— դուռն աստուծոյ և որ ի նա ժողովն ժողովիցին արհամարհել՝ նըզովեալ լիցին»:¹

Այսպիսով, նրանք ոչ միայն արհամարհում են պաշտոնական եկեղեցու աղոթատները, այլ և բոլոր հավատացյալներին, որոնք դիմում են եկեղեցի: Հաջորդ՝ 2(6), է(7) և Ը(8) կանոնները լրացուցիչ մանրամասնություններ են պարզում եկեղեցու հանդեպ Սեբաստիայի «հերետիկոսների» բռնած դիրքի մասին:

Պարզվում է, որ նրանք չեն վճարում եկեղեցուն հասանելիք հարկերն ու տուրքերը, կամ հավաքում

¹ Գանգրայի ժողովի կանոնների հայերեն թարգմանության ընափը տրված է «Հավելվածում»:

ու օգտագործում են դրանք իրենց համայնքների կառիքների համար (Կանոնք է. Ը.):

Արհամարհելով պաշտոնական եկեղեցին, նրանք գումարում են իրենց սեփական ժողովները՝ առանց «ուղղափառների» մասնակցության: Այսպիսով, նրանք իրենց բոլոր կապերը խզում են պաշտոնական եկեղեցուց:

Սեբաստիայի շարժման մասնակիցները պայքարում են իրենց սկզբունքների իրականացման համար՝ կազմակերպելով ընդդիմադիր համայնքներ: Նրանք մերժում են եկեղեցու պաշտոնյաներին և իրավասու են համարում իրենց՝ տնօրինելու եկեղեցական հասույթները այդ նորաստեղծ համայնքների պետքերի համար:

Նրանց այս սկզբունքից տրամաբանորեն բխում է այն վերաբերմունքը, որ նրանք ունեին ամուսնացած հոգևորականության հանդեպ (հիշենք, որ այդ ժամանակ եկեղեցու պաշտոնյաները կուսակրոն չէին, և ինչպես երեցները, այնպես էլ եկեղեցական բարձր պաշտոնյաներն իրավունք ունեին կազմելու իրենց ընտանիքը: Նոր-նոր միայն, անապատական շարժման աղբյուրության տակ, մշակվում էր կղերականությունից կուսակրոնության սկզբունքը):

Գանգրայի ժողովի Դ. կանոնի համաձայն սեբաստացիները խորշում էին «յերիցուէ», որ ամուսնացեալ իցէ» և գտնում էին, որ «ոչ իցէ արժան ի նոցանէ արէնս առնուլ»:

Եկեղեցին իր հեղինակությունն ու ազդեցությունը ժողովրդական մասսաների վրա խորացնելու նպատակով, ինչպես և հասույթների հարատև մի այլ աղ-

բյուր ձեռք բերելու մտադրությամբ, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում արդեն լայնորեն օգտագործում էր սրբերի պաշտամունքը: Բրիտանական կրոնի համար հեթանոսներից հալածված ու զոհված մարդկանց շուրջը եկեղեցին, մտացածին շարվնով, հորինում էր ազդեցիկ պատմություններ: Եկեղեցու այդ «նահատակները» դիմադրավելով անլուր ճնշումների ու հալածանքների, զոհելով իրենց կյանքը, իբր, հանդերձյալ աշխարհում դասվել են սրբերի շարքը: Աստված ունկնդրում է նրանց ձայնին և նրանք եկեղեցու պաշտոնյաներն են ասածս աստանում: Այդ «սուրբ» մարդկանց մասունքները ամփոփող վայրերը, որոնց համար կառուցվում էին հատուկ շենքեր՝ մատուռներ ու եկեղեցիներ, ինչպես և այն վայրերը, սրտեղ զոհվել էին նրանք՝ սուրբ վայրեր էին համարվում: Այդ վայրերից վեր առաքված աղոթքները, — քարոզում էր եկեղեցին, — նույն սրբերի բարեխոսությամբ, ունկնդրվում են ասածս կողմից և փրկություն բերում հավատացյալներին, ուստի հավատացյալները պարտավոր են առատ նվիրատվություններով դիմել սրբերին, տոնել նրանց հիշատակը և, բնականորեն, փարթամ պահել նրանց անվամբ կառուցած եկեղեցիներն ու մատուռները: Այս էր պահանջում եկեղեցին: Սեբաստիայի «հերետիկոսները», հակառակ անապատականների (որոնք այս հարցում ևս եկեղեցու դեմ ոչինչ չունեին), դեմ են դուրս գալիս նաև սրբերի պաշտամունքին:

Ամեն ոք իր հոգու փրկության պատասխանատուն է, մեղավոր մարդը փրկության հույս չի կարող ունենալ նույնիսկ այն դեպքում, երբ եկեղեցու երկ-

րային և երկնային պաշտոնյաները միաբերան աղոթում ու բարեխոսում են այդ առթիվ ասածս առաջ: Ուստի և սրբերի պաշտամունքը սին է, նրանք սոսկ արդար մարդիկ են եղել և իրենց արգարությամբ փրկել են միայն իրենց հոգիները: Դատելով այսպես, նրանք մերժում են սրբերի պաշտամունքը, նրանց նվիրված տոներն ու հանգեսները: Այս հարցին է վերաբերում Գանգրայի ժողովի Ի. (20) կանոնը՝ և ժողովականների ուղերձի մի հատվածը, ուր ասված է. «Եւ ի տեղիս սր մաքտիրոսք եգեալ էին՝ արհամարհէին, և սր ի մաքունս ժողովէին և պաշտօն պաշտէին՝ մեղադիր լինէին»:

Սեբաստացի «հերետիկոսները» դուրս էին գալիս եկեղեցու դեմ նաև ագապի հարցում: Ագապը, նման Հայաստանում կառարվող «քելիսներին», հասարակական մի ճաշկերույթ էր, որ արվում էր հանդուցյալի հոգու փրկության համար: Եկեղեցին շահադրգույն էր այդ հին սովորույթի պահպանմամբ, որովհետեւ, նախ՝ մեծ նյութական շահ էր ստանում ագապից և ապա՝ դրա միջոցով լրացուցիչ կերպով հաստատություն էր գտնում իր համար էական նշանակություն ունեցող այն սկզբունքը, ըստ որի հոգու փրկության համար արտաքին ազդակները անհրաժեշտ են:

Մեզ հետաքրքրող շարժման մասնակիցները, ավելորդ համարելով, մերժում էին նաև ագապը: Գան-

¹ Ի. (20) կանոնը հայերեն թարգմանության մեջ աղավաղված է, սուրեւ տալիս ենք հունարեն բնագրի թարգմանությունը. «Եթէ ոք ամբարտավանութեամբ և պարտանօք խոտիցէ զկրցուրդս մարտիրոսաց կամ դաստուածեղէն պաշտամունսն ի նոսա և զյիշատակս նոցին, նզովեալ լիցի» Hefele, էջ 180, Հ. Ճաշյան վարդապետությունը առաքելոց անվավերական կանոնաց մատյանը, Վիեննա, 1896, էջ 63—65:

գրայի ժողովականները նրանց նգովում են նաև այս կապակցությամբ: ԺԱ. (11) կանոնում գրված է.

«Ոյք արհամարհեն զայնոսիկ, որք հաւատով ազապ առնեն և վասն պատուի տեառն կոչեն զեղբարս և ոչ կամին հաւասարել և յանձն առնուլ և արհամարհիցեն, նգովյալ եղիցին»:

Այսպիսով, Սերաստիայի «հերետիկոսները», խզելով իրենց բոլոր կապերը սյուշտոնական եկեղեցուց և արհամարհելով եկեղեցու կազմակերպությունը, ստեղծում են առանձին համայնքներ, ուրույն կազմակերպություն մը և սոցիալ-տնտեսական ու գաղափարական ուրույն հիմքերի վրա:

Նրանք, ելնելով վաղ քրիստոնեական համայնքների մասին եղած, զուցե և մտացածին, պատկերացումներից, պահանջում էին հավատացյալների հավասարություն վերականգնում: Աստծո որդիների հավասարությունից նրանք զուրս էին բերում քաղաքացիական հավասարության և նույնիսկ, ունեցվածքի հավասարության սկզբունքը: Նրանք լայն ազդեցության տնտեսական ծառաների միջավայրում, առաջարկում են խզել ստրկական շղթաները և փախչել տերերից, որովհետև աստված բոլորին ստեղծել է հավասար իրավունքներով և աստծո առաջ գոյություն չպետք է ունենան տերեր ու ծառաներ:

«Ոյք զծառայ, ի պատճառս աստուածաշարունակի, պատրեն արհամարհել զտեարս իւրեանց և հեռանալ ի ծառայութենէ նոցա և ոչ ամենայն փութութեամբ պատուել և պաշտել զնոսա, նգովեալ իցին»:

Կարգում ենք Գանդրայի ժողովի Գ(3) կանոնում:

Նրանց քարոզները լայն արձագանք էին գտնում ստրուկների և եկեղեցական ու աշխարհիկ տերերի հո-

ղերին ամրացված կիսաճարտ կոլոնների միջավայրում. «Ծառայք ի տերեանց հեռացան և անարգեցին զտեարս իւրեանց» հայտնում են նույն ժողովականները հայ հոգևորականությունը հասցեագրած իրենց ուղերձում:

Փախուստի և այլ ճանապարհներով ազատություն գտած նախկին ծառաները, հարելով շարժմանը, դառնում էին այդ համայնքների իրավահավասար անդամներ: Դեռ ավելին, նրանցից շատերը իրենց անձնական բարեմասնությունների ու կազմակերպչական ընդունակությունների շնորհիվ իրավահավասարների այդ համայնքներում գրավում էին ղեկավար ու առաջատար դիրքը:¹

«Հերետիկոսական» այդ համայնքների տնտեսական հիմքը գույքային հավասարությունն էր, ավելի որոշակի ասած՝ մասնավոր սեփականության մերժումը: Մտնելով համայնքի մեջ, ամեն մի անդամ պարտավոր էր հանձնելու համայնքի տնօրինությանը իր ողջ ունեցվածքը: Նրանք համոզված էին, որ հարուստները, որոնք չեն հրաժարվում իրենց ողջ ունեցվածքից, չեն կարող հույս ունենալ հանդերձյալ կյանքի վրա:

«Եւ վասն մեծատանց,— գրում են Գանդրայի ժողովականները,— որ ոչ ամենայն իրօք յընչից հեռանային՝ իրքև անյոյս համարէին յաստուծոյ»:

Պայքարի ելնելով սոցիալ-տնտեսական տիրող հարաբերությունների դեմ, նրանք չէին կարող անխախտ պահել այդ հարաբերությունների վրա խա-

¹ Այլ կապակցությամբ արդեն նշել ենք, որ շարժման ղեկավարներից շատերը նախկին ստրուկներ ու ծառաներ էին:

ըրսխված ընտանիքը և ընտանեկան բարոյականությունը:

Շարժման թշնամիները՝ Բ. Կեսարացու, Սոկրատի, Սողոմոնի խեղաթյուրված տվյալներով նրանք պիղծ էին համարում ամուսնությունը, քանզում էին ամուսնական կապերը, հայտնելով, որ ամուսնացածները «յարքայութիւն ոչ կարեն մտանել» (Ա. կանոն), կանանց առաջարկում էին թողնել իրենց ամուսիններին, (ԺԴ. կանոն), չէին խնամում ու սնուցանում իրենց որդիներին և ծնողներին (ԺԵ. և ԺԶ. կանոնք) և այլն:

Այս տվյալները հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ շարժմանը հարած հասարակական շերտերը, ձգտում էին ստեղծել նոր տիպի ընտանիք՝ մերժելով եկեղեցու կողմից սրբազործված ընտանիքը, ուր իշխում էր տղամարդու բռնությունը, և ուր ուժեղանում էր մասնավոր սեփականության կուտակումը. Նրանք երեխաների ու ծերերի խնամակալություն պարտականությունը դնում էին ողջ համայնքի վրա, «իմ» ու «քո»-ի սկզբունքը մերժելով նույնիսկ այս դեպքում: Երեխաների դաստիարակության ու ծերերի խնամակալության պատասխանատու գործը այդ համայնքներում իրագործվում էր հատուկ հաստատությունների միջոցով. Նրանք հիմնում էին մանկատներ, հիվանդանոցներ, անկեղանոցներ, խնամում էին հիվանդներին, մխիթարում տառապալիներին, ամեն կարգի նպաստներով օգնում կարիքավորներին և այլն:¹

Վերոհիշյալ հաստատությունները նորաստեղծ այդ համայնքներում այն աստիճան բարվոք վիճակի մեջ

¹ Bac. VII, 182.

էին, որ Բարսեղ Կեսարացու տվյալներով, ժողովուրդը «գալթակղվելով», դիմում էր նրանց մոտ և միաբանում նրանց: Եկեղեցին ստիպված էր հակամիջոցներ փնտրել և կառուցել նման տիպի հաստատություններ, որպեսզի աշխատավորների հետագա հոսանքը դեպի այդ համայնքները կանխի:¹

Կանայք այդ համայնքներում իրավահավասար էին տղամարդկանց: Սեռերի համահավասարության սկզբունքն իրագործվում էր կյանքի բոլոր բնագավառներում: Կանայք ակտիվորեն ու եռանդուն մասնակցում էին ուղղափառ եկեղեցու դեմ մղած պայքարին: Սիմպլիկա հերետիկոսունին իր խարազանիչ նամակներով ու գործունեությամբ Կեսարիայի եպիսկոպոսի ամենաոխերիմ թշնամին էր դարձել: Կանանց և տղամարդկանց իրավահավասարության սկզբունքից ելնելով՝ շարժման կին մասնակիցները փոխում էին

¹ Ըստ պատմական տեղեկությունների Բարսեղ Կեսարացին Կապադոկիայում և Ներսիս կաթողիկոսը Հայաստանում, միջոցների առաջ կանգ չառնելով, զարկ էին տալիս բուժական ու խնամակալական հաստատությունների կառուցմանը: Որոշ ուսումնասիրողներ (տես օր. J. Markwart, Die Entstehung der Armenischen Bistümer, Roma, 1932, p. 229). կարծում են, որ Ներսեսը, Կ. Պոլսից 357 թ. Հայաստան վերադառնալիս իրկար ժամանակ մնացել է Եվստաթիոսի մոտ և, ծանոթանալով Սեբաստիայում հիմնադրված հաստատություններին հետ, միտք է հղացել կատարել այդպիսի գործեր նաև Հայաստանում: Մարկվարտը և նրան հետևողները չեն ըմբռնել, որ Խթե Ներսեսը իրոք Հայաստանում հիմնել է նման հաստատություններ, ապա այդ արև է ոչ թե բարեգործական ու մարդասիրական նկատառումներով, այլ հետապնդել է այլ նպատակներ, նախ՝ պայքարել ժողովրդական շարժումների դեմ և ապա՝ դեմագոգիկ միջոցառումներով բարձրացնել եկեղեցու հեղինակությունը:

նաև իրենց արտաքին հարգարանքը, հազնում էին տղամարդու զգեստ (Ժ. Գ. Կանոն), և կտրում իրենց մազերը. որ՝ ըստ Դանգրայի ժողովականների, աստծու կողմից տրված են կանանց որպես «յիշատակ հնազանդութեան» (Ժէ Կանոն): «Կանայք արտաքս քան զսովորութիւն հանդերձ կարգի կանանց՝ զարանց զգեստ ազանէին» կարդում ենք նույն հարցի մասին ժողովականների ուղերձի մեջ:

Համայնքներում սահմանված էին ասկետական կյանքի պայմաններ. մարմնական կարիքները հասցըված էին մինիմումի. որոշ համայնքներում արգելված էր մսի գործածությունը («ոմանք ի նոցանէ ի միս ճաշակելոյ խորշէին և կտակածէին»): Մերժելով եկեղեցու կողմից սահմանված սրահքի օրերը նրանք կիրակի օրերին էին պաս պահում և այլն:

Ուշագրավ են նաև Սեբաստիայի «հերետիկոսների» հայացքները զավանարանական հարցերի մասին: Նրանք ժխտում էին Նիկիայի «հավատո հանգանակը»՝ պաշտոնական եկեղեցու կողմից միակ ճիշտ ու անառարկելի համարվող բանաձևը քրիստոնեական եռաստվածության (հայր, որդի, հոգի) մասին:

Նրանց կարծիքով աշխարհի արարչագործության ու կառավարման գործում մասնակից են երկու գերագույն և ամենակարող ուժեր՝ Մեծ աստված և Փոքր աստված:

«Բանն-որդին բնության անուն չի, այլ ինչ որ հարգանքի կոչում է, սուրբ հոգին... չի հարբեբրակցվում աստվածային և երանելի բնությանը, այլ մեկն է արարածներից և զուր տեղն ու պատահականորեն է միացված հորն ու որդուն»¹:

¹ Bac. VII, 181.

Բարսեղ Կեսարացու հաղորդած այս արժեքավոր տվյալի հիման վրա հնարավոր է ենթադրել, որ Սեբաստիայի շարժման մասնակիցները աշխարհայացքը շոշափման որս էր կրեր ունեւր մանիքեության հետ:

Ժխտելով սուրբ օրդու և հոգու գոյությունը, որպես եկեղեցու քարոզած եռաստվածության հայր աստծուն հավասարազոր և նրանից անբաժանելի ուժեր, և եռաստվածության փոխարին հավատարիվ երկու՝ «Մեծ» և «Փոքր» աստվածների գոյությունը, նրանք, ամենայն հավանականությամբ, «Մեծ Աստծուն» էին վերագրում բնության ու մարդկային հասարակության մեջ բոլոր «բարի» երևույթների արարչությունը, և ընդհակառակը՝ «Փոքր աստվածը» նրանց կարծիքով բնության ու հասարակության չար ուժերի մարմնացումն էր:

«Մեծ Աստվածը» ամեն ինչ ստեղծել է մարդկության բարօրության համար և ովել է մարդկությանը ազատ կամք, որով նա ընդունակ է ընթանալու ճիշտ կամ սխալ ճանապարհով, գործելու բարություն կամ չարություն, վարելու իր կյանքը արգարացի կամ անարգար սկզբունքներով:

«Սուրբ գիրքը», համանալանդ այն մեկնությամբ, ինչ առաջարկում է եկեղեցին, ըստ շարժման գաղափարախոսների, չի բացահայտում մարդկանց աստվածային կամքը: Մարդն ի վիճակի է ճանաչելու աստծուն բանականության միջոցով, ուստի և բանականությունը վեր է զոգմայից ու նախապաշարմունքից: Հավատը, — կարծում էին նրանք, — բանականության արթնացումն է մարդու մեջ, այդ իսկ պատճառով աստծուն ճանաչել կարող են բոլոր նրանք, ով-

քեր կոչում են չարի դեմ, «մաքրվում են» չարից և իրենց բարեմասնություններով ու գործունեությամբ ընթանում են արդար ճանապարհով:

Եկեղեցին քարոզում էր, որ Քրիստոս-աստվածը իջնելով իր երկնային գահից և տառապելով ու խաչվելով մարդկանց հոգիների փրկության համար՝ հիմնել է իր եկեղեցին և զբաղվել իսկ՝ ավարտել է իր միսիան:

Այս մտքի հետ աշխատավոր և իրավադուրկ մասսաները չէին կարող հաշտվել:

Չարիքն ու աշխատավորների տառապանքը, — մտածում էին նրանք, — Քրիստոսի այսաշխարհային գործունեությամբ ոչ միայն չի դադարել և չի մեղմացել, այլ ընդհակառակը, նրա եկեղեցին վեր է ածվել մի հաստատության, որը սրբազործում է ստրկատիրոջ անլուր շահագործումը և պահանջում է ծառաներից անտրտուն ռաբոտարյուն և քրտինք թափել տիրոջ համար: Ուստի և Մեքսստիայի «հերետիկոսները», միջնադարյան մյուս ազանդավորների նման¹, կարծում էին, որ բարի աստվածը կրկին դառնալու է աշխարհ՝ հաստատելու համար «խակական արդարացի» հարաբերություններ, պատժելու համար բոլոր նրանց, ովքեր չարի կամակատարներն են:

Անա տեսական այս գրույթներով էին առաջնորդվում Մեքսստիայի և Փոքր Հայքի մյուս շրջաններում ծավալված ժողովրդական շարժման մասնակիցները:

Մեքսստիայի շարժումը հաջողություն չունեցավ և չէր էլ կարող ունենալ: Ստրկատիրական կարգերը

¹ В. Волгин. История социалистических идей, ч. I. Москва—Ленинград, 1928, стр. 74.

Արևմտա-Հռոմեական կայսրության մեջ դեռևս այնքան ուժեղ էին, որ կայսրությունն ի վիճակի էր ճնշելու ժողովրդական ընդվզումները և շարժումները:

Գանգրայի ժողովից հետո Փոքր Հայքի «հերետիկոսների» ուժերը ջլատվում են, և շարժումն ապրում է իր տեղատվության շրջանը: Սակայն Մեքսստիայում մշակված գաղափարները, որոնց իրսագործման համար համախմբվել էին ու դաշնակցել շահագործվող ստրուկները, կոլոնները և քաղաքի աշխատավոր խավերը, տարածվում են Փոքր Հայքի սահմաններից դուրս՝ գտնելով իրենց համար դասակարգային պայքարի պարարտ հող:

Այս տեսակետից ուշագրավ ակնարկներ են պահանջում Արշակունյաց Հայաստանի մասին:

IV.

IV դարի կեսերին Արշակունյաց Հայաստանն ապրում էր դասակարգային և ներդասակարգային սուր բախումների ու գոտեմարտերի շրջան: Լինելով երկու հարևան հզոր պետությունների՝ Սասանյան Պարսկաստանի և Արևելյան Հռոմեական կայսրության կռվախնձորն ու ռազմական թափերարեմը՝ Հայաստանն այդ ժամանակ կրում էր երկկողմանի ծանր հարվածներ: Մերթ պարսիկներն էին ավարի մատնում աշխատավոր դյուղացու դառն քրտինքի արդյունքները և բնաջնջում բնակչությունն ու երկրի կուլտուրական արժեքները, մերթ նույն դերն ստանձնում էր Հռոմեական կայսրությունը:

Հայաստանն ի վիճակի կլիներ դիմագրավել թըշնամի գերագանց ուժերի գրոհները և պահպանել իր

պետական անկախությունն ու ազատությունը, եթե կարողանար ամրապնդել պետական իշխանությունը և միավորել երկրի քաղաքական ու զինական ուժ ուժերը: Մինչդեռ նախարարական կենտրոնախույս ուժերը տանում էին երկիրը ջլատման ուղիով, իսկ հայ եկեղեցին, այդ ազդեցիկ և ուժեղ հողատերը, իր հովանու տակ առնելով Արշակունյաց պետություն թշնամի նախարարական տներին, ձգտում էր նաև քաղաքական տեսակետից դառնալ Հայաստանի տերը:¹

Հայ եկեղեցին իր մեծածավալ կալվածքների վրա ամրացված գյուղացիներին ու ստրուկներին տմարդի ու դաժան շահագործման էր ենթարկում: Եկեղեցու դեմ ատելություններ էին լցված նաև նախարարների և արքունի տան կալվածքների գյուղացիները, որովհետև յուրաքանչյուր գյուղական համայնք, իր հողերից պարտավոր էր բաժին հանել եկեղեցուն այնքան, ինչքան ստանում էին 5—7 գյուղական բնտանիքներ միասին վերցրած: Գյուղացին պարտավոր էր անխափան մուծել եկեղեցական գանձարանը «զկարգս պտղոյն և զտասնորդացն», այսինքն՝ բերքի 1/10 մասը և պաղի հարկը:²

Եպիսկոպոսներին հետաքրքրում էր «զօշաքաղու-

¹ Արշակունիների և հայ եկեղեցու միջև տասնամյակներ տևող ներդասակարգային սուր պայքարի բնորոշ դրվագներից է Հայր Մարգարեի սպանությունը: Ներսես կաթողիկոսի սաղանջով: Մարգարեի «մեղքը» եկեղեցու հանդեպ կայանում էր նրանում, որ նա ձգտում էր հարքունիս գրավել եկեղեցու բարեբեր կալվածքները: («Զխարդ», — ասում էր նա կաթողիկոսին, — զայսպիսի տեղիս (իմս կաթողիկոսական բարեբեր կալվածքները) կանանցահանդերձ մարդկանց տուեալ է... զայս տեղիս ի բաց քակեմք, զի աստ պարտ է շինել զապարանս արքունի» (Փավստոս, IV, ԺԴ, էջ 97):

² Փաւստոս, V, ԼԱ, էջ 194:

թյամբ... զհարկս միայն պահանջել և ազահուծյամբ զոսկոյ և զարծաթոյ մթերս... մթերել»:¹

Փավստոսը մեղ թողել է իր կալվածքները ունձացնելու և ժողովուրդին կեղեքելու մարմանջով տարված մի այգլպիսի եպիսկոպոսի՝ Հովհաննի, կենդանի դիմանկարը:

Հովհաննի Փառեն կաթողիկոսի որդին էր: Նա շահադիտական նկատառումներով, ի վիշտ և ի տանջանս շինականի, քահանա էր ձեռնադրում այնպիսի մարդկանց, որոնք իրենց իսկ վկայությամբ են «այր աւագակ սպանող չարագործ և խառնագնաց լեալ ի մանկութենէ»: Նա, որպես ուղտ, չորեքթաթ սողում էր թագավորի առաջ և կատարում այլ խեղկատակություններ: «Իսկ թագաւորքն, — գրում է Փավստոսը, — զմուրհակս զիւղից կամ զապարակաց գրեալ և կնքեալ զնէին ի վերայ ողինն Յոհաննու... և ի թագաւորացն Հայոց ստացաւ իւր գեղս և գանձս...»:

Նույն Հովհաննի ժամանակակից այլ բարձրաստիճան հոգևորականներ և նրանց որդիները գինարբուքի ու պուռնկության վայրեր էին դարձնում եկեղեցիները և իրենց անբարոյական վարքով ու առօրյայով ոչնչով չէին տարբերվում աշխարհիկ տերերից: Պերճախոս է նաև նույն պատմիչի զնահատականը կաթողիկոս Զավենի մասին: Զավենը Փավստոսի տվյալով.

«...Զամենայն քահանայից ուսոյց առնել հանդերձ գինուորաց, զի ոչ ըստ կրօնիցն ազանէին քահանայքն՝ զպճղնաւորն, որպէս օրէն էր ի բնէ, այլ սկսան զիտ-

¹ Սահակ Պարթևի կանոններից, տես «Կանոնադիրք Հայոց», Թիֆլիզ, 1913 թ., էջ 19:

տորկառույն ի վերայ ծնդացն ունել: Եւ զարդարէին զհանգերծս իւրեանց պէս պէս նարոտօք և սիգային որպէս ոչ վայել էր, և զմորթ մեռելոտիս զազանացն քահանայքն անխտիր ազանէին...»: Ինքը՝ կաթողիկոս Զավենը պճնվում էր թանկարժեք մորթիներով և «որկորստութեամբ և ազանութեամբ կայր... զամենայն աւուրս կենաց իւրոց»¹:

Ուշադրութեան արժանի է վերոհիշյալ վկայութեան այն հատվածը, ուր ասված է, թե Զավենի ժամանակ քահանաները հագնում էին «հանդերձ գինվորաց»²: Հոգևորականների զինվորական հանդերձանք կրելու և զինվորականներին բնորոշ կենցաղով իրենց առօրյան անցկացնելու մասին այս վկայությունը հաստատվում է նաև այլ աղբյուրներով³: Կարելի է կուսնել, որ զինվորական համազգեստը իր գեղեցկությունամբ չէր հրապուրում հոգևորականությունը: Ժողովրդին հնազանդության մեջ պահելու համար հովհանապետիկ եպիսկոպոսների քարոզներն ու աղոթքները, անշուշտ, այնքան զորավոր չէին կարող լինել, որքան զինվորի հատու սուրբ: Եվ կղերականությունը ստիպված է լինում անեծքը բերնին և սուրը ձեռքին ապահովել իր դիրքը և պաշտպանվել ժողովրդական հուզումներից:

Աշխատավոր ժողովրդի մի մասը եկեղեցու դեմ իր դժգոհությունն արտահայտում էր նրանով, որ

¹ Փ ա լ ա տ ո ս, VI, Բ, էջ 223:

² Ներսես կաթողիկոսի (548—557) և Ներշապուհ Մամիկոնից եպիսկոպոսի կանոններում, ինչպես և Դվինի ժողովի (645 թ.) որոշումներին մեջ խիստ պատիժներ են սահմանված այն եկեղեցականների դեմ, որոնք պճնվում և իրենց վարք ու բարքով նմանվում են զինվորականներին (տես «Կանոնադիրք Հայոց», էջ 110—111 և «Կանոնք Դուռայ Ժողովոյն», էջ 12):

թողնում էր քրիստոնեությունը և կրկին պաշտում իր հեթանոս աստվածներին¹:

Ուրիշները, դառնացած սոցիալ-տնտեսական առկա հարաբերություններից և փրկություն ելք չգտնելով, դիմում էին պասիվ պայքարի միջոցի: Նրանք թողնում էին իրենց տունն ու ընտանիքը, և բնակություն հաստատելով անմարդարնակ լեռնաձերպեղում՝ ճգնությունամբ ու աղոթքով նախապատրաստում իրենց «անդրաշխարհային երանություն»:

IV դարի կեսերին արդեն Հայաստանում կային մեծ թվով անապատականներ, որոնք աստիճանաբար սկսեցին կազմակերպել միաբանություններ և հիմք դրեցին առաջին վանքերին:

Այս շարժումը անցանկալի հետևանքներ կարող էր ունենալ եկեղեցու համար: Սակայն եկեղեցին ժամանակին հասկացավ այդ և կարողացավ շեղել շարժման ուղղությունը և նորաստեղծ վանական միաբանությունները ծառայեցնել եկեղեցու դիրքն ու հեղինակությունը ուժեղացնելու գործին: Եվ շատ չանցած, ինչպես ամենուրեք այնպես էլ Հայաստանում, անապատականների միաբանությունները մերվեցին եկեղեցու հետ: Ճիշտ է, V դարի սկզբներին վեցին եկեղեցու հետ: Ճիշտ է, V դարի սկզբներին դեռևս կային մարդիկ, որոնք հիշելով վանական հաստատությունների հին բովանդակությունը, ցանկանում էին վանքն անջատել եկեղեցուց, սակայն Սահակ կաթողիկոսը (387—436), հատուկ սահմանադրությամբ («Թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և

¹ Մ. Խորենացին հեթանոսություն մասին գրում է. «Թագուցեալ յաւուրցն Տրդատայ մինչև զայն ժամանակս, և ապա յայտնեցաւ ի վատթարել թագաւորութեանն Արշակունեաց» (Պատմութիւն Հայոց, Տփլիս, 1913, էջ 316):

որոշումն վանայ»)¹ անհրաժեշտ համարեց դատապարտել նրանց, ովքեր՝

«Կարծեցին տգիտութեամբ այլ զոմն եկեղեցի ասել և այլ զոմն վանք և տիմար բանիւք իւրեանց կամեցան կռիւս և հերձուածս մուծանել ի միաբանութիւն հաւատոյ»²

Սահակը՝ մերժելով եկեղեցու համար ֆնասակար այդ կարծիքը՝ պնդում է, որ եկեղեցիներն ու վանքերը այլ բաներ չեն և երկուսն էլ կոչված են աղոթքներով մարդկանց մեղքերը քավելու և աշխարհի խաղաղությունը խնդրելու համար, այն տարբերությամբ միայն, որ եկեղեցիների սպասավորները ամուսնացած քահանաներ են, իսկ վանական միաբանությունն անդամները՝ կուսակրոնները³:

¹ Այս «Սահմանադրութիւնը» Մատենադարանի № 659 ձեռագրում (էջ 227բ) վերնագրված է այսպես. «Սահմանադրութիւն կարգաց ընկալիս ի նահատակէն տեառնէ Գրիգորէ, Թարգմանեցաւ ի ձեռն Եզնկայ, հրամանաւ երանելոյն Սահակայ եպիսկոպոսապետին հայոց և զնորին աթոռակցաց, թէ որպէս սահմանեցաւ կարգ ուխտի և որոշումն վանաց»:

² «Կանոնգիրք Հայոց», հրատարակություն Ա. Ղլտճյանի, Թիֆլիս, 1913, էջ 29: Տեղին է ասել, որ հրատարակիչը առանց որևէ ձեռագրական ու տրամաբանական հիմքի այս սահմանադրութիւնը, ինչպես և այլ կանոնիմքեր, հրատարակել է բաժանելով անիմաստ պարագրաֆներ ի նորվածների, որոնք թյուրիմացության մեջ են զցում ընթերցողին և ազավաղում են բնագրի նախնական կերպարը:

³ Անապատական միաբանությունները եկեղեցական հաստատություններ դարձնելու գործում հիշատակության արժանի աշխատանք է կատարել Գինգ անապատականը: Նա Փափատոսի տեղեկություններով «գլուխ (էր) արեղայից և վարդապետ միանձաց և առաջնորդ մենակեցաց և վերակացու վաներայից և ուսուցիչ ամենայն անապատաւորաց» (էջ 230): Նրա բազմաթիվ

Սահակյն դասակարգային պայքարը շատ ավելի սուր ձևեր է ընդունում ճորտական լծի ծանրություններ, ինչպես և քաղաքային աշխատավորական շերտերի միջավայրում, Ծառաների փախուստը տերերից, պարտապանների փախուստը վաշխառուից, և անկազմակերպ, տարերային դասակարգային պայքարը դառնում են նաև Մեծ Հայքի ներքին կյանքի ընդհանրացումները:

Եկեղեցականներն ստիպված են լինում հատուկ կանոններ մշակել՝ ապստամբ ծառաների ձերբակալման և հարակից հարցերի մասին:

Աթանաս Աղեքսանդրացուն վերագրված կանոնիմքերից մեկում կա հետևյալ հարցը. «Եթէ քահայայի ծառայ ապստամբիցէ և գնասցէ ի տեառնէ իւրմէ և նա այլ ծառայս արձակիցէ, զի կալցին զգնացեալ ծառայն և դարձուցնն առ տէրն իւրեանց, և ի հասանելն

աշակերտները (Վաշակ, Արտոյո, Մարախ, Տրդատ) եղբայրանոցներ ու վանքեր են հիմնում Հայաստանի այլ և այլ գավառներում. նրանք վարում են խիստ ասկետական կյանք. «Ի յանապատս ընակեալ, ի քարանձաւս ամբացեալ յայրս և ի քարածիրոյս երկրի, և միահանգերձք բոկագնացք զգաստացեալք խոտաճարակք ընդարուտք արմատակերք, զօրէն գազանաց ի լերինս շրջէին՝ լեռնամաշկօք և մորթօք այծենեօք...»: Նրանք բոլորն էլ զբաղվում էին ակտիվ քարոզչական գործունեությամբ. «Ընդ բազում հեթանոս տեղիս շրջէին յաշխարհս հեռաւորս և ի սփիւսս հեթանոսաց դարձուցանէին զմոլորութիւն բազմաց...»:

Վերոհիշյալից պարզ է, որ սրանք, չնայած իրենց վարք ու բարքով նման չէին եկեղեցու այլասերված պաշտոնեությունը, սահակյն իրենց գործունեությամբ նպաստում էին նույն եկեղեցու տնտեսական ու զաղափարական հիմքերի ամրապնդմանը:

առ միմեանս սպանուան լինի ի միջին, ֆնասակարու-
թիւնն սպանութեանն քահանայն կրթիցի՞ եթէ՞ ոչ...»¹

Անտարակույս այդպիսի հարցերի քննութեամբ
եկեղեցին ստիպված է լինում զբաղվել, որովհետեւ
կյանքն ինքը հրատապ է դարձնում զբանց լուծումը:

Կառավարող գիտատիւն իր պայքարը կենտրո-
նախույս նախարարական ուժերի դեմ հաջող իրակա-
նացնելու համար հնարավոր է համարում օգտագոր-
ծել նաև ժողովրդական լայն մասսաների դժգոհու-
թյունը, ուղղելով այն՝ ուժեղ պետականութեան թըշ-
նամիւնների և արտաքին վտանգի դեմ: Այս նպատա-
կով Արշակ Բ-ն (346—369 թ. թ.), երկրի սրտում,
«ի թիկանց կուսէ լերինն Մասեաց», կառուցում է
մի քաղաք՝ Արշակավան անունով:²

Քաղաքի շինութեան, բնակչութեան կազմի, եկե-
ղեցու և նախարարների միասնական բողոքի և քա-
ղաքի կործանման մասին Փավստոս Բյուզանդն ու
Մովսես Խորենացին հաղորդում են իրար լրացնող
կարևոր տեղեկութիւններ:

¹ Մատենադարան, Ձեռ. № 873, էջ 66բ. Մենք հնարավոր
և անհրաժեշտ ենք համարում օգտագործել թարգմանական կա-
նոնախմբերի տվյալները այս կամ այն հարցի լուսարանման
նպատակով, որովհետեւ գրանց թարգմանիչներին հետաքրքրել է
ոչ թե տվյալ երկի գիտական ու գրական արժանիքը, այլ նրա
օգտագործելիութեան հնարավորութիւնը Հայաստանի ներքին
կյանքի համանման երևույթների լուսարանման համար:

² Արշակավանի կառուցման ու կործանման թվականները
պարզ չեն: Հ. Մարկիարտը կործանումը դնում է 358 թվականին՝
անհիմն նկատառումներով: Հավանական է ենթադրել, որ նախա-
րարական ուժերի գրոհը Արշակավանի վրա տեղի է ունեցել
Արշակի թագավորութեան վերջին տարիներին՝ 366—7. թվական-
ներին:

Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատ-
մութիւն Հայոց, Պետերբուրգ, 1883
էջ 90—95.

«Զայնու ժամանակաւ շինեաց
իւր արքայն դաստակերտն մի ի
հովիտն անուանեալ ի Կոզ դա-
ւառի:

Իբրև ել հրաման արքայէն,
ժողովեցան այնուհետև յայն տե-
ղի ամենայն գողք և աւագակք,
արիւնհանք, սպանողք, սուտք
և մարդեկոյգք, ֆնասակարք,
դանձահատք, զրկողք, ստաղատք,
զրախօսք, գերփողք, յափշտա-
կողք, ժլատք: Բազում ֆնաս
առնէին և անդր անկանէին, բա-
զում կանայք զարս թողուն և
անդր անկանէին, բազում արք
զիւրանց կանայս թողուն... բա-
զում ծառայք զիւրեանց տերանց
զգանձս բմբռնեալ, փախուցեալք
անդր անկանէին. բազում աւան-
դառուք, զաւանդս լի պահեստս
բարձեալ, անդ անկանէին գերփ-
էին աւերէին զերկիրն ամե-
նայն...»:

Ոսոկ հալիսկոպոսը, ապա աք-
սորից վերադարձած Ներսէսը՝
անարդյունք ջանքեր են թափում
համոզելու թագավորին, որ Ար-
շակավանը պետք է կործանել:
Ներսէսը, արդյունքի չհասնելով,
անիծում է քաղաքը, և նրա
«ամենակարող անեծքի» ուժով
«մատնեաց Տէր զգիւղաքաղաքն
զԱրշակաւանն ի ձեռս հարուա-
ծոցն... ոչ ավելի եղև հարուա-
ծոցն ի վերայ նոցա քան զերիս
աւուրս յերկարեցաւ, զի անմար-
դեցաւ. քան զքսան հազարք
սատակեցան երդք մարդկան»:

Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն
Հայոց, Տիֆլիս, 1913,
էջ 288—289.

«... Ի թիկանց կուսէ լերինն
Մասեաց շինեաց ձեռակերտ, ժո-
ղով մարդկան մեղաւորաց...»:

(Այնտեղ հավաքվում են) ա-
ւանդառուք, և պարտականք, և
ծառայք, և ֆնասակարք, և գողք,
և սպանողք, և կնահանք և այլք
այսպիսիք...»:

Եւ բազում անդամ բողոքեալ
նախարարացն և ոչ ինչ լուաւ
նոցա Արշակ: (Նախարարները
նույնիսկ զիմում են Շապուհին,
ի վերջո) ... Նախարարացն հա-
յոց ժողովեալ՝ զիմեցին ի վերայ
արքունական ձեռակերտին Ար-
շակաւանի և հարին զնա սրով
սուսերի յառնէ մինչև ցկին,
բայց ի տղայոց ստնդիացաց,
բանգի դառնացեալ էին իւրաքան-
չիւր ի վերայ ծառայից իւրեանց
եւ յանցաւորաց...»:

Ինչպես դժվար չէ կռահել վերոհիշյալ երկու վկայություններից, Փափստոսը ամեն կերպ ցանկանում է վարկաբեկել Արշակավանի բնակիչներին, նրա կարծիքով քաղաքը շենանում է գող, մարդասպան, հափըշտակող, անբարոյական մարդկանցով, սակայն խորաթափանց Խորենացին իր մի արտահայտություն (մեր կողմից ընդգծված) պարզում է Արշակավանի բնակչության դասակարգային կազմը: Դրանք իրենց տերերից փախած ստրուկներ ու շինականներ էին կամ ծանր պարտքերից անհուսալի աղքատության հասած ազատ մարդիկ, որոնք՝ պատասպարվելով թագավորի դաստակերտում, պատրաստ էին գործակցել թագավորին՝ կենտրոնախույս նախարարների և եկեղեցու դեմ, հանուն ուժեղ հայկական պետականության նրա մղած պայքարում: Բայց Արշակավանը կործանվում է, գաղազած նախարարները՝ սրի մատնելով «քսան հազար երեք մարդկան», հաշվեհարդար են տեսնում փախուստի ճանապարհով նախարարների և եկեղեցականների ճնշումից ազատվել ցանկացողների նկատմամբ:

Այսպիսի ծավալուն սոցիալական շարժումը, հանդես գալով կալվածատիրական ճնշման ու այդ ճնշումը սրբագործող եկեղեցու դեմ, անտարակույս պետք է ունենար նաև իր գաղափարախոսությունը: Տարաբախտաբար այդ հարցի մասին աղբյուրներում պետքում ենք միայն աղոտ ակնարկներ:

Փափստոսը հաղորդում է, որ «բազում կանայք զարս թողուին և անդր (յԱրշակաւան) անկոնէին, բազում արք գիւրեանց կանայս թողուին...»: Մեզ

թվում է, որ չի կարելի անուշադիր անցնել այս տողերի վրայով:

Մենք արդեն տեսանք, որ Սերաստիայի շարժման մասնակիցները թշնամիների կողմից մեղադրվում էին այն բանի համար, որ իրենց համայնքների գոները բաց էին անում բոլոր այն մարդկանց առաջ, ովքեր հրաժարվում էին ամուսնական կապերից (Գանգրայի ժողովի Թ. կանոն): Գանգրայի ժողովականների ուղերձից պարզվում է, որ ի կատարումն այս դրույթի «բազում կանայք հեռացան յարանց իւրեանց», նույնպես և տղամարդիկ՝ իրենց կանանցից: Եթե վերհիշենք, որ Սերաստիայի շարժման ամենակտիվ մասնակիցները իրենց տերերից փախած ծառաներ էին, որ նրանք իրենց համայնքներում իրականացնում էին մարդկանց իրավահավասարության սկզբունքը, ապա մենք թերևս հնարավորություն ունենանք մերձեցման եզրեր գտնելու Արշակավանի քաղաքացիների և Փոքր Հայքի հերետիկոսների գաղափարներում: Ուշագրություն արժանի է նաև այն իրողությունը, որ հենց այս լարված պայքարի օրերին Արշակը կաթողիկոսությունից զրկում է Ներսեսին և նրա փոխարեն կաթողիկոս է օծել տալիս ծագումով ստրուկ մի մարդու:¹

Այս հարցի լուսարանման գործում լրացուցիչ պարզություն է մտցնում Աշտիշատի ժողովի ռոշումներով:

¹ Այս գեպը կապակցությամբ Փափստոսը գրում է «...Փոխանակ Ներսիսի զՁունակ ոմն անուն, և կացուցին փոխանակ նորա գլուխ քրիստոնեութեանն եւ էր ստրուկ ի ստրկաց արքունի» (Փափստոս. ԺԾ. էջ 105):

Ժողովի գումարման, ինչպես և Արշակ Բ-ի օրոք տեղի ունեցած մյուս կարևոր քաղաքական անցուղարձեքի ճշգրիտ ժամանակի որոշման համար Փավստոսը ամուր հենակետեր չի տալիս: Շարադրության ընթացքից դատելով, Աշտիշատի ժողովը պետք է հրավիրված լինի Ներսեսի կաթողիկոսության առաջին տարիներին, մինչև նրա Կ. Պոլիս գնալը:

Ցավոք, մենք չգիտենք, թե ուր թվին է Ներսեսը կաթողիկոս օծվել:¹

Դատելով որոշումներից, պետք է ենթադրել, որ ժողովը հրավիրվել է այն ժամանակ, երբ անապատական շարժումը Հայաստանում խորն արմատներ էր ձգել, և եկեղեցին ձգտում էր շարժումն իր համար անվտանգ և օգտակար հունի մեջ դնել: Իսկ այդ հարցն ամբողջ սրությամբ եկեղեցու առաջ կարող էր ծառանալ, անտարակույս, ոչ առաջ 360-ական թվականներին:²

Եվ անհա, ժողովրդական հուզումների պոռթկման տարիներին, երբ Արշակափանում պատսպարված ծառաներն ու պարսապաններն իրենց վարակիչ օրինակով Մեծ Հայքի բնակչության աշխատավորական խա-

¹ Հ. Մարկվարտի հաշիվներով Ներսեսի օծման տարիքի վրա պետք է լինի 356-ը (տես՝ Die Entstehung der Armenische Bistümer, Roma, 1932), սակայն նրա առաջարկած ժամանակադրությունը չափազանց վիճելի է:

² Փավստոսի պատմությունը լի է ժամանակագրական անճշտություններով: Դեպքերի հաջորդականության շփոթումն այդ պատմական երկասիրությունը հատուկ և բնորոշ կողմերից մեկն է: Եվ այլ կերպ լինել չէր էլ կարող, որովհետև այն զբաղված է V դարի կեսերին, պատմվող դեպքերից շուրջ մեկ դար հետո, գլխավորապես ավանդությունների ու զրույցների հիման վրա:

վերին մղում էին պայքարի ասպարեզ՝ ընդդեմ անտանիլի շահագործման, ընդդեմ խոշորագույն կալվածատեր եկեղեցու և նախարարների, եկեղեցին որոնում է շարժման առաջն առնելու համար հակամիջոցներ:

Սերաստիայի «հերետիկոսների» գործունեություն կարևոր կողմերից մեկն էր՝ հիվանդանոցների, մանկատների, անկեղանոցների հիմնումը: Նման հիմնարկությունների նպատակն էր՝ ապահովել մանուկների, ծեբերի ու հիվանդների ապրուստի միջոցները՝ շարժման մասնակիցների համատեղ ջանքերով:

Ներսեսը, եկեղեցու հեղինակությունը բարձրացնելու և սոցիալական շարժման առաջն առնելու նպատակով, եկեղեցու միջոցների մի մասը տրամադրում է «բարեգործական» հաստատություններին, և Հայաստանի տարբեր մասերում հիմնում է հիվանդանոցներ, որբանոցներ, ուրկանոցներ և նման այլ հաստատություններ:

Շահագործման դեմ պայքարի դուրս ելած ծառաներն ու անյուր շահագործման ենթակա հասարակական մյուս շերտերի ներկայացուցիչները միավորվում էին՝ ստեղծելով հավատարմության սկզբունքի վրա խորը սկզբունքներ, համայնքներ: Ի հակադրություն դրա Աշտիշատի ժողովականները:

Եկեղեցին, կազմեցին, կանոնեցին, յօրենեցին և արարին զամենայն ժողովուրդս երկրին Հայոց լեբեզկաբզ միաբանութեան վանականաց համաշխարհի, բայց միայն յամուսնութեան օրինացա:

Այսինքն, ողջ Հայոց աշխարհը հայտարարեցին մի վանական միաբանություն, որի մեջ բոլոր դա-

սակարգերի ներկայացուցիչները միմյանց հանդեպ «ընկերներ» են. սակայն այն տարբերությամբ, որ այդ համաշխարհի միաբանության մեջ ծառաները պետք է հնազանդ լինեն իրենց տերերին (ծառայից պատուիրէր կալ յարդարն հնազանդութեան իւրեանց տերանց»), հավատացյալները պետք է ընդունեն հոգեւորականութեանը, որպէս աստծո երկրային ներկայացուցչի, բոլոր շահագործովոյնները, անսալով Քրիստոսի պատվիրանին, աջ այտից ապտակ ստանալով՝ ձախը պետք է խոնարհաբար դնեն հարվածի տակ: Սրանք էին այդ միաբանութեան սկզբունքները:

Կալվածատերերի ու շահագործող մյուս դասերի պարտավորութիւններն այդ «միաբանութեան» մեջ հույնպէս մշակվում են Աշտիշատի ժողովականների կողմից: Ժողովի անունից Ներսէս կաթողիկոսը.

«Ամենայն աշխարհին պատուիրէր, և՛ գլխովին թագաւորին, առհասարակ ամենայն մեծամեծացն, և ամենեցուն՝ որ ոք ի վերայ ընկերին ունիցին իշխանութիւն, դուք ունեւոյ ընդ իւրեանց ծառայս՝ և ընդ կրտսերս և ընդ աշակերտս, և սիրել իբրեւ զընտանիս, և մի անարժանս և աւելի տարապայման հարկօք նեղել քան զչափն...»:²

Այսպիսով, եկեղեցին, «տարապայման» ու անօրեն հարկերն արգելելով, արդարացի է համարում

¹ «Մառայ» տերմինը հայ հին մատենագրութեան մեջ գործածված է և «ստորուկ» և, ավելի հաճախ, «շինական» — «աւամիկ» նշանակութեամբ: «Շինական» տերմինին որպէս հակոտնյա, ամենուրեք գործածված ենք գտնում «ազատ» տերմինը, երկուսն էլ որպէս դասային տարբերակիչ տերմիններ: Իսկ երբ գործ է ածվում «տէր»-ը ապա նրան կից, գրվում է «ծառայ», այս անգամ որպէս սոցիալական տերմինի սոցիալական հակոտնյա:

² Փաւստոս, IV, Դ, էջ 64—65:

«պայմանաւոր», այսինքն օրինականացված հարկերի գանձումը ծառաներից, պահանջելով, սակայն, որ վերջիններս խոնարհաբար ու առանց դժգոհութեան ծառայեն իրենց տերերին և անխախտորեն վճարեն այդ հարկերը:

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, որ դասակարգային լարված հակամարտութիւնները նման կարգի «համաշխարհի միաբանութիւններ» ստեղծելով անհնարին էր մեղմել: Եվ ժողովրդական դժգոհութիւններն ու հուզումները Հայաստանում չեն դադարում ինչպէս վերջին Արշակունիների տիրապետութեան տարիներին, այնպէս էլ հետագայում, երբ երկրի քաղաքական կյանքի պատմութիւնը, Սասանյան Պարսկաստանի հաղթանակից հետո, ընթանում է այլ ճանապարհով: Ուրույն քաղաքական ու տնտեսական պայմաններում դասակարգային պայքարը V դարում հարբստանում է նոր բովանդակությամբ և գտնում է արտահայտութեան ուրույն եղանակներ:

V

V դարում սոցիալական կյանքի ամենաբնորոշ երևույթը մծղնյանների շարժումն է Մարզպանական Հայաստանում և բորբորիտների շարժումը՝ Բյուզանդական Հայաստանում:

Մեծ Հայքի քաղաքական ու կուլտուրական կյանքում մինչ այդ տեղի էին ունեցել նշանակալից տեղաշարժեր: Արշակունյաց դինաստիան պարտութիւն էր կրել արտաքին թշնամու և կենտրոնախույս ուժերի դեմ մղած համառ մարտերում:

Հայ աշխատավոր ժողովուրդը պարսիկ տիրապե-

տողների և նրանց կամակատարների հարկային կեղեքիչ լծի ծանրություն և իր կուլտուրայի ու դարավոր արդիյցիաների ոտնահարման պայմաններում մղում էր ավելի ակտիվ քաղաքական և սոցիալական պայքար։ V դարում բռնկվում են ժողովրդապաշտադրական այն մեծ պատերազմները Պարսից բռնապետության դեմ, որոնք, իրավամբ, պատմավոր տեղ են բռնում հայ ժողովրդի պատմության հերոսական դրվագների շարքում։

Հայ բուրժուական պատմագրության մեջ արտահայտվել է այն սխալ կարծիքը, որ իբր միջնադարում, երբ երկրի բոլոր գոտակարգերը միասնական ճակատով դուրս են եկել դիմադրավելու արտաքին թշնամուն, դատակարգային պայքարը ժամանակավորապես տեղաափվելու է ապրել։ Այս, իհարկե, ճիշտ չէ։ Ընդհակառակը, երբ ժողովուրդը գեղք է ձեռք բերում, կազմակերպվում աշխարհագրի մեջ և երկրի քաղաքական կյանքում ակտիվ դեր ստանձնում, նա միևնույն ժամանակ ավելի կազմակերպված ու եռանդուն կերպով հանդես է գալիս իր դատակարգային շահերի պաշտպանությունում և սրում է իր պայքարը համազգի շահագործողների դեմ։

V դարի պոլիտիկական-սոցիալական շարժումների կազմակերպիչներն ու գործող ուժերը հանդես են եկել մծղնյանների գաղափարական գրոշի ներքո, ուստի և եկեղեցին ձգտել է առաջին հերթին չեղոքացնել և խեղդել մծղնեությունը, որպես սոցիալական շարժման գաղափարախոսություն։

Այդ նպատակով հրավիրվել է եկեղեցական ժողով, եկեղեցու նշանավոր ներկայացուցիչները ստիպ-

ված են եղել իրենց տեսական աշխատություններում քննարկել ու մերժել մծղնյանների գաղափարները, իսկ նախարարների ու եկեղեցու զինված ուժերը անհաշտ հալածանք են ծավալել՝ շարժումը խեղդելու և արմատախիլ անելու նպատակով։

Մծղնյանների մասին մեզ հասած սակավաթիվ պատմական վկայությունները, գրված լինելով բացառապես հակառակորդ բանակի ներկայացուցիչների կողմից, հայնոյանքներից ու մի քանի անորոշակի ակնարկներից ավելի բան չեն տալիս։

Շարժման սոցիալական ու դատակարգային էությունը չի բացահայտված նաև XIX և XX դարերի հայագիտական երկերում։ Կերական ու բուրժուական պատմագրության ներկայացուցիչները այն դիտել ու քննարկել են, որպես հերձվածողական մի ուսմունք, մի «սոցիալականագործ վարդապետություն», որը ծաղկ է Հայաստանից դուրս և «գաղտագույի ու գառնակերպ սպրդել նաև մեր աշխարհը»։¹

Հայ եկեղեցու իդեոլոգիայից Կ. Տեր-Մկրտչյանը գրել է մի ընդարձակ ուսումնասիրություն մծղնյանների գաղափարական ժառանգորդների մասին։² Նրա համոզմունքով աղանդավորական բոլոր շարժումները, որոնց թվում նաև մծղնյանների շարժումը, կարող էին տարածվել այնպիսի ժողովուրդների միջավայրում, որոնք

¹ Բ. Սարգսյան «Գրիգոր սարկավազապետ», Բազմավեպ, 1904 թ. էջ 124--125։

² Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien, von K. Ter-Mkrtschian, Leipzig, 1893.

օժտված են «կենդանի երևակայությամբ», այսինքն ժողովուրդներ, որոնք հեռու են մարդկությունը հուզող պրակտիկ հարցերից և պասիվ կրողներ են իրենց հայրենիքից դուրս ստեղծված այս կամ այն, գույն գաղափարական, ուղղությունների ու հոսանքների:¹ Այսպիսով, մծղնյանների շարժումը, ըստ Կ. Տեր-Մկրտչյանի, սոցիալական հիմքերից զուրկ, կենսական պահանջներ չառաջադրող մտքի մի ուղղություն էր:

Հայ լիբերալ բուրժուական պատմագրության նշանավոր ներկայացուցիչներից Լեոն, որը հատուկ հողվածով անդրադարձել է միջնադարյան աղանդավորական շարժումներին,² կանգնած լինելով իդեալիստական դիրքերի վրա, նույնպես չի կարողացել արժանի գնահատական տալ մծղնյանների պրոգրեսիվ շարժմանը:

Լեոն իրավացիորեն գիտում է, որ «հինգերորդ դարի շարժումները միայն պարսիական զրադաշտականությունից զերծ չէին ուղղված, ինչպես ներկայացնում են Նդիշեն և Փարպեցին — միաժամանակ անողսք կռիվ Հայոց եկեղեցին պիտի մղեր և իր ներքին թշնամու դեմ, որ հավասարություն էր պահանջում ամենքի համար»: Սակայն նա չի կարողանում բացահայտել շարժման սոցիալական էությունը և ոչ գիտական մոտեցում է ցուցաբերում իր կողմից քնննարկվող նյութին, երբ որպես եզրակացություն գրում է. «Ուրիշ մի անուն չկա, որ ծածկե մծղնեություն»:

¹ Die Paulikianer... էջ 41—42:

² Տես նրա «Կոմունիզմը հայոց պատմության մեջ» հոդվածը (Նորք), 1, 1922 թ.):

հասկացողությունը, ինչպես այդ անում է կոմունիզմ անունը»:

Աղանդավորական շարժումների ուսումնասիրությունը Հայաստանում գիտական հիմքերի վրա դրվեց միայն Սովետական կարգերի հաղթանակից հետո:

Մարքսիզմի կլասիկները բազմիցս խոսել են այն մասին, որ դասակարգային պայքարը միջնադարում կրոնական քող պետք է կրեր և հասարակական ու քաղաքական բոլոր ուսմունքները գերազանցապես աստվածաբանական հերետիկոսություններ պետք է լինեին: Ֆր. Էնգելսն այս առթիվ, իր «Գյուղացիական պատերազմը Դերմանիայում» աշխատության մեջ, գրում է.

«Եթե դասակարգային այս պայքարներն այն ժամանակ (միջնադարում Լ. Խ.) կրոնական կնիք էին կրում, եթե առանձին դասակարգային շահերը, կարծիքներն ու պահանջները թաքնված էին կրոնական շղարշի տակ, դա ամենևին չի փոխում դրժի էությունը և հեշտությամբ բացատրվում է իր ժամանակի պայմաններով»:¹

Առաջնորդվելով մարքսիզմի կլասիկների դրույթներով՝ մարքսիստական հայ պատմագրության ներկայացուցիչները ճիշտ մեկնակետից սկսեցին քննարկման ենթարկել պավլիկյանների շարժումը VII—IX դարերում, Թոնդրակեցիների շարժումը IX—XI դարերում, ինչպես նաև, հարեանցի կերպով, մծղնյանների շարժումը:

¹ Ф. Энгельс, Крестьянская война в Германии. 1931 г. Москва—Ленинград, стр. 32.

Մծղնյանների մասին սկզբնաղբյուրները, ինչպես ասացինք, հաղորդում են չափազանց կցկտուր տեղեկություններ: Եզնիկ Կողբացու վկայությամբ նրանք ամուսնությունը պղծություն են համարում: Այս առթիվ նա գրում է.

«Նաև կուսանք սրբոյ եկեղեցւոյ ոչ վասն այնորիկ պահեն զկուսութիւն, եթէ ամուսնութիւն տուեալ յաստուծոյ՝ պղծութիւն համարեցեն, որպես Մարկիոնի և Մանիի մծղնեայք»:¹

Շահապիվանի ժողովի (հրավիրված է 443 թ.) ժԹ. (19) և Ի. (20) կանոնների համաձայն մծղնեությունը Հայաստանում այնպիսի չափեր է ընդունել, որ կողմնակիցներ է գտել նաև նախարարների, ոստանիկների,² ինչպես և հոպեորականների ներկայացուցիչներից: Նախարարների ու ազատների մասնակցությունը մծղնեական շարժմանը բացատրվում է այն բանով, որ շարժման ամենասուր կողմն ուղղված էր եկեղեցու դեմ, իսկ տնտեսական հողի վրա ներգասականության պայքարն ու հակամարտությունները եկեղեցականների և աշխարհիկ իշխանների միջև, ինչպես ուշագրավ փաստերով ապացուցել է ակադ.

¹ Եզնիկ Կողբացի, «Եղծ աղանդոց», Թիֆլիս, 1914, էջ 199: Քիչ հետո նույն հեղինակը գրում է. «Այլև յարութիւն մարմնոց չհավատալ ուստի իցէ Մարկիոնի և Մանիայի և այլոցն նոյնպիսեաց» (էջ 202): Շատ հավանական է ենթադրել, որ «նույնպիսիները» շարքում Եզնիկը նկատի է ունեցել, ինչպես նախորդ օրինակում, հենց նույն մծղնյաններին:

² «Կանոնգիրք Հայոց»-ում տպված է «ոստիկան», ուղղում ենք՝ «ոստանիկ», Մատենադարանի № 659 ձեռագիր կանոնագրերի համաձայն, որի 254-մ էջում կարդում ենք. «Ապա թէ ոստանգիւնքն զտանիցին պղծութիւնքն...» և այլն:

Հ. Մանանդյանը «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում» իր աշխատության մեջ, շարունակվել է և սուր բախումներ ձգել տվել նաև Մարգարյանական Հայաստանում:¹

Ժողովականները ծանր պատիժներ են սահմանում մծղնեության դեմ.

«Եթէ ոք ի մծղնեութեան գտցի,—կարդում ենք ժԹ. կանոնում,—աղուէսադրոշմ ի ճակատն դիցի և ի տեղիս ճգնաւորաց յապաշխարութիւն տացեն: Ապա եթէ դարձեալ ի նմին գտցի՝ զՎիգան երկոսին կտրեսցեն և ի գողենոց տացեն, զի մարդ ի պատուի էր և ոչ իմացաւ, դոյն պատուհաս և արեղային: Ապա եթէ արք կանամբք և որդովք գտցին յաղանդին, զարանց և զկանանց և զերագէտ մանկանց զՎիգան կտրեսցեն, աղուէսադրոշմ ի ճակատն դիցին և ի գողենոց տարցին յապաշխարութիւն և մանկունք, որք չիցեն գիտացեալ զպղծութիւնն, կալցին և տացին ի ձեռս սուրբ պաշտօնէից աստուծոյ, որ սնուսցեն և ուսուցեն զնոսս ի հաւատս ճշմարիտս և յերկիւղ տեառն»:²

Ժողովի գումարման անհրաժեշտության մասին կանոնների առաջաբանում տրված են ուշագրավ տվյալներ. Մեսրոպի ու Սահակի մահվանից հետո սրվում են դասակարգային հակամարտություններ.

«... Ի ցամաքեալ սիրոյն բազմանայր անօրէնութիւնն, և ոչ ոք էր, որ քաղէր զորոմն, և կտրէր զգաղձն փառապար, քանզի արմատացեալ էր սէզն և տարածէր օր

¹ Տե՛ս՝ «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում», Երևան, 1934, էջ 141—144:

² «Կանոնգիրք Հայոց», էջ 80:

ըստ օրենքի¹ և ինչից յաճախում են մեղսելից, կնահանից, պուռնկաց, անձնականաց, գողաց, և ամենայն շարագործաց յաշխարհիս Հայոց»:²

Մեղսյանների մասին մի այլ վկայություն պատճառվում է «Գիրք հերձուածոց»-ում. այնտեղ, որպես ՃԽԴ. (144) հերձված, խոսվում է մեղսեությունյան մասին.

«Մեղսեացոց աղանդն ի պիթագորականացն բուսաւ և գորացաւ. երթեալ բանակեցան առ Պիսիդիա, և զոր ինչ գործին գարշելի է խօսել մեղ: Եւ անուանք աղանդոցն անուանեն՝ Գունգուշեանք, Սղիեանք, Արեգակնոց, Բանշարակեանք»:³

Այս վկայությունը խիստ կարևոր է հրկու կողմով: Նախ՝ «Գիրք հերձուածոցի» հեղինակ Եպիփան Կիպրացին կամ նրա խմբագիրը, մեղսյաններին կապում է պիթագորականների հետ, որոնք իր իսկ տվյալներով զոհ չէին մատուցում աստվածներին և հրաժարվում էին շնչավոր կենդանիներով կերակրվելուց:⁴ Եվ ապա, նա հայտնում է մեղսյանների մի շարք անունները:

¹ Այս հատվածը կարծես գրված է Գանգրայի ժողովականների ուղերձի ազդեցությամբ, այնտեղ ևս սերաստացիների կապակցությամբ գրված է. «Եւ եթէ ոչ էաք ի հրամանէ հոգևոյն սրբոյ ժողովեալք և ի բաց կտրեալ զմնասակար զաղձն և քաղեալ զորոմն ի ցորենոյն, ելեալ տարածեալ գայր սէզ մեղացն».

Թվում է, թէ այս նմանությունը պատահական չէ:

² «Կանոնգիրք Հայոց», էջ 57—58. հրատարակությունը ճշակ ենք № 659 ձեռագրի հետ համեմատելով:

³ «Գիրք հերձուածոց», հրտ. Միաբանի, Վաղարշապատ, 1892, էջ 19:

⁴ Նույն տեղ, էջ 2:

Ինչպես միջնադարյան շատ աղանդներ, այնպես էլ մեղսեությունը հանդես է եկել մի շարք անունների տակ: Ըստ տեղական առանձնահատկությունների ու ժամանակի, նրանք կոչվել են գունգուշեանք, արեգակնոց, բանջարակերք և այլն:¹

Ահա այն ամենը ինչ սկզբնաղբյուրները հաղորդում են մեղսյանների մասին:

Կ. Տ. Մկրտչյանն իր մեկ հոդվածում² աշխատում է տալ Մեղսյա բառի մեկնությունը. Ըստ նրա հայկական «մեղսյա» բառը պարզապես նշանակում է «մեծապալան», և առնչվելով նույն բառի ասորական ձևին (որ հնչվում է այսպես՝ «մցլին») նշանակում է «աղոթող»: Այս կարծիքը, որն ընդունված է մի շարք անվանի հայագետների կողմից,³ հնարավորություն է տալիս ընդարձակելու մեր գիտելիքները մեղսյանների մասին:

Նրանք, ինչպես տեսանք, ամուսնությունը դիտում են որպես պղծություն, ավելորդ են համարում զոհ մատուցել աստծուն, հրաժարվում են մսից (այդ պատճառով էլ կոչվում են նաև բանջարակերք) և այլն: Նրանք փրկություն միակ միջոցը համարում են հանապազօր աղոթքները (այդ պատճառով էլ կոչվում են «մեղսյա» — աղոթող) և դեմ են դուրս գալիս եկե-

¹ Թոնդրակեցիները ևս տարբեր ժամանակներում ու վայրերում կոչվել են տարբեր անուններով (Թոնդրակեցի, Թուրալեցի, կաշեցի և այլն):

² Կ. վ., «Մեղսեաց աղանդը», («Արարատ» 1893 թ. էջ 7):

³ Տես օրինակ Մ. Արեգյանի, «Հայ հին գրականության պատմություն», մասն Ա. էջ 625—626:

ղեցու գերիշխանությանը, եկեղեցական կարգերին ու տիրող հարաբերություններին (այդ պատճառով էլ եկեղեցին այդպիսի դաժան պատիժներ է սահմանում նրանց դեմ): Այս բոլոր կողմերով մծղնյաները կապվում են Փոքր Հայքի «հերետիկոսների» և նրանց հետ ձուլված մեսսալյան աղանդավորների հետ:

Իսկ այս տվյալների հիման վրա, մենք միջոց ենք ստանում խորացնելու մեր գիտելիքները մծղնյանների մասին, և գիտելու այդ շարժումը, նման IV դարի Փոքր Հայքի շարժումների, որպես սոցիալական մի ընդգլուծման ուղղված եկեղեցու և առկա սոցիալատնտեսական հարաբերությունների ու շահագործման դեմ:

Հայ կղերական պատմագրության աիպիկ ներկայացուցիչներից մեկի՝ Բ. Սարգսյանի՝ կարծիքով մծղնյա աղանդավորները «Սահակ և Մեսրոպյա կողմեն շուտով հալածվեցան, առանց խոր արմատներ ձգելու ժողովրդյան վարուց և բարուց վրա»:¹

Այս տեսակետը, իհարկէ, սխալ է: Ընդհակառակը, ինչպես տեսանք, մծղնյանները հատկապես աշխուժանում են Սահակի և Մեսրոպի մահվանից հետո և 443 թվականին միայն եկեղեցու և նախարարության ամենաազդեցիկ ներկայացուցիչները հավաքվում ու խիստ պատիժներ են սահմանում մծղնեություն դեմ: Սակայն, իհարկե, շարժումը չի ճնշվում նույնիսկ Շահապիվանի ժողովի կողմից սահմանված նզովքներից ու պատիժներից հետո:

¹ Տես նրա «Գրիգոր սարկավադապետ» հոդվածը («Բազմա-վեպ» 1904 թ. էջ 125):

V դարի վերջին, նույն կատաղությունամբ, եկեղեցին շարունակում է իր պայքարն՝ այդ շարժումն արմատախիլ անելու մտադրությամբ: Ժամանակի առաջավոր կուլտուրական գործիչներից շատերը կղերականների կողմից ամբաստանվում են մծղնյանների հետ կապեր ունենալու մեջ և կրում խիստ հալածանքներ:¹

Այդ գաղափարները չեն մոռացվում նաև Փոքր Հայքում: Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Մ. Արեղյանը, Փոքր Հայքի բորբորիաները, որոնք երկար տարիներ մեծ մտահոգության առիթ են եղել կայսրության պետական պաշտոնեություն և Կեսարիայի եկեղեցու համար, նույն մծղնյաններն են, այլ խոսքով՝ Փոքր Հայքի մեզ հետաքրքրող շարժման գաղափարական ժառանգորդները:

Բորբորիաների ճնշման գործը հանձնարարվում է հայ եկեղեցու ամենահեղինակավոր վարդապետ Մեսրոպին, որը՝ չկարողանալով նրանց «զարծի բերել», ինչպես հաղորդում է լավատեղյակ պատմիչը

«Ի գործ արևանէր զթշուռացուցիչ գաւաղանն, ծանրագոյն պատուհասիւք ի բանդս, ի տանջանս, ի գիւրանս: Իսկ յորժամ այնու ևս պակասեալք ի վրկութենէն գոանէին, խորտակեալս, ոսլա խանձեալս, մրեալս և գունակ-գունակ խայտառակեալս, և յաշխարհէն կորցէին» (Իմ բազում տանջանքների ենթարկելուց հետո դուրս էին քշվում իրենց բնակավայրերից):²

¹ Ի նկատի ունենք Ղ. Փարպեցու թղթի տվյալները իրեն աղանդավորության մեջ մեղադրելու մասին: Մեր բանասիրությունն ապացուցել է, որ Փարպեցուն մեղադրել են հենց մծղնեության մեջ (տես՝ Մ. Արեղյան, «Պատմ. հայ հին գրականություն», Ա. էջ 625—626):

² Գորիւն, «Վարբ Մաշտոցի», Թիֆլիս, էջ 26:

Դեկարանն ու բոնոթյունը ժամանակավորապես միայն կարող էին լռեցնել աշխատավոր ժողովրդի բողոքի ձայնն ընդդեմ ստրկության ու տմարդի շահագործման։ Դասակարգային հակամարտությունները օր ավելի ավելի էին սրվում, ազատ կյանքի ու արդարացի սոցիալական հարաբերությունների երազանքը ժողովուրդը վառ էր պահում իր սրտում։

Փոքր Հայքի շարժման գաղափարները այլ սոցիալական պայմաններում ժառանգում ու զարգացնում են նաև նրանց հեռավոր սերունդները։

Փոքր Հայքում VII—IX դարերում բռնկված ժողովրդական շարժման՝ պավլիկյանության գաղափարախոսության սկզբունքներից շատերը նույնպես ընդհանուր շոշափման եզրեր ունեն Սեբաստիայի «հերետիկոսների» գաղափարների հետ։

Պավլիկյանները նույնպես չէին ընդունում եկեղեցին սրբալիս ասածու պաշտամունքի վայր, ժխտում էին հազարավանդության գերը, մերժում էին սրբերի բարեխոսությունը¹ և այլն։

Եվ այսպես, IV դարի 60—70-ական թվականներին Փոքր Հայքի աշխատավորների ընդվզումն ընդդեմ եկեղեցու և տիրող սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների՝ անհետևանք չմնաց։ Լինելով IV—V դարերի ստրուկների ու կոլոնների բազմաթիվ շարժումներից մեկը, այն նույնպես նպաստեց ստրկատիրական կարգերի քայքայումն արագացնելու գործին։ Չնայած շարժումը ճնշվեց եկեղեցու և կայսրու-

¹ Սոքոս (պավլիկյանները) զբաղեցրած էին սրբոցն ոչ ընկալան՝ ասված է Մատենադարանի № 687 ձեռագրի 385բ. էջում։

թյան համատեղ ջանքերով, սակայն շարժման հիմնական մասնակիցների՝ ստրուկների ու կոլոնների, մշակած առաջավոր գաղափարները, օգնած լինելով հանուն ազատության ու հավասարության նրանց մղած ակտիվ պայքարին, յուրացվեցին նաև հայ աշխատավոր ժողովրդի հետագա սերունդների կողմից, որոնք սոցիալ-տնտեսական այլ պայմաններում համառ պայքար էին մղում ընդդեմ ֆեոդալական հասարակարգի կեղեքման, ճորտական շահագործման, ընդդեմ եկեղեցու և տիրող մյուս դասակարգերի։

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Մ

ՓՈՔՐ ՀԱՅՔԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՇԱՐՇՈՒՄՆԵՐԻ
ԿԱՐԵՎՈՐ ՍԿՋԵՆԱԳՅՈՒՐՆԵՐԸ

1. ԲԱՐՍԵՂ ԿԵՍԱՐԱՅՈՒ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Բարսեղ Կեսարացին ծնվել է 329 թվին Կադաղով-կիայի ստրկատիրական հարուստ բնառնիքներից մեկում: Հիմնել է վանական միաբանություններ. գրել է կանոններ այդ միաբանությունների համար: 370 թվից եղել է հայրենի քաղաքի եպիսկոպոս. մեռել է 378 թվին:

Նրա բաղմամբիվ աշխատություններում, հատկապես արժեքավոր նամակներում, հարուստ և ուշադրավ տվյալներ կան Սեբաստիայի շարժման ընթացքի ու գաղափարախոսությունից մասին:

Բարսեղը իր առաջին նամակներում մեծ համակրանքով է արտահայտվում Եվստաթիոս Սեբաստացու մասին, դրվատում է նրա զննչունակությունները և բարոյական արժանիքները:

373 թվականը այն շրջադարձային տարին է, որի ընթացքում գծովում են Եվստաթիոսը և պաշտոնական եկեղեցու գրոհող ու ջերմ պաշտպան Բարսեղ Կեսարացին:

Վերջինս բաղմամբիվ կրքոտ նամակներ է առաքում այլևայլ անձանց ու կաղմակերպում է Սեբաս-

տիայում բռնկված շարժման ճնշումը: Այդ նամակները՝ չնայած իրենց միակողմանիություն և միառևանգություն, կարևոր ու վստահելի տվյալներ են հագորդում շարժման ընթացքի և գաղափարախոսությունից մասին:

Այս տեսակետից հատկապես կարևոր են նրա № № 1, 75, 94, 95, 114, 120, 123, 133, 203, 215, 229, 231, 234, 235, 236, 255 նամակները (*Տես՝ Творения иже во святых отца нашего Василия Великаго архиепископа Кесарии Каппадокийския, изд. третье, часть VI, и часть VII, Сергиев Посад. 1892*).

2. ՍՈՆԻՐԱՏ ՍՔՈԼԱՍՏԻԿՈՍԻ «ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ՊԱՏԾՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Սոկրատը ծնվել ու գործել է Կոստանդնուպոլսում. իր պատմությունը գրել է 439—443 թթ. ընթացքում՝ օգտագործելով IV և հախորդ դարերի շատ հեղինակների գրվածքներ:

Նրա «Պատմությունը», որն ընդգրկում է 133 տարվա մի ժամանակաշրջան (306—439 թթ.), փաստական հարուստ տվյալներ է պարունակում IV—V դարերի եկեղեցական կյանքի, ժողովների և մասամբ նաև, քաղաքական անցուղարձերի մասին:

Սոկրատի աշխատությունը, 696 թվին, Ներսիս Կամսարականի հրամանով, թարգմանել է հայերենի Փիլոն Տիրակացին: Այդ ընդարձակ թարգմանությունից բացի կա նաև համառոտ ու փոփոխված մի խումբ թարգմանություն, որը կոչվում է «Փոքր Սոկրատ»:

Եվստաթիոս Սերաստացին Սոկրատի «Պատմության» մեջ հիշատակվում է մի քանի անգամ: Սերաստիայի շարժման ուսումնասիրման համար հատկապես փաստալից է «Պատմության» երկրորդ մասի ԽԳ (43) գլուխը, որի սկզբի մասը բերում ենք ստորև:

«Քանզի Եւստաթիոս Սերաստոյ Հայոց և ոչ ի պատասխանատուութիւն եղև րնգալեալ, վասն զի յԵւդայիոսէ ի հաւրէն իւրմէ և եղիսկոպոէն Կեսարու Կապադոկիոյ յառաջագոյն նդովիւր, վասն զի անպատշաճ քահանայութեանն հանդերձ ազանէր: Բայց այս գիտելի է զի ի տեղւոյն Եւստաթայ Մեղիտոս կարգեցաւ եպիսկոպոս, վասն որոյ սակաւ ինչ յետոյ աստոցութ: Իսկ Եւստաթիոս և յետ այսորիկ յորում սակաւ նորայ եղիլուքն ժողովուր Քանգրա Պիփղագոնիոյ պատապարտեցաւ, վասն զի յետ նդովելոյն զնա ի Կեսարոյ ժողովուն բազումս ինչ առ եկեղեցականն տպաւորմունս դորձէր: Քանզի զամուսնանալ արգելոյր և ի կերակրոց ի րաց կալ տարինադրէր, և այսոքիւք զբազում ամուսնացեալս ի զուգարանութիւնն որոշէր, և գեկեղեցիսն թողեալ ի տունս տայր առնել հաղորդութիւն, և զծառայս ձեռով աստուածապաշտութեամբ ի տերանց մեկնէր: Ինքն զիմաստասիրի ունելով զձև և հետեւազացն իւր աւտար պատմութեանի տայր հպել, և զկանայս կտրել յարգարէր, և զամանս որոշեալս ի պահս խախտէր, իսկ ի տէրունականսն պահել ուսուցանէր, և ի տունս ամուսնացելոցն աղաւթս առնել արգելոյր, և քահանայ որ կին ունէր յոր աւերինաւք ժողովրդականութեանն եղեալ լինէր յարհն(ն)ութիւնէն և ի հաղորդութիւնն որպէս ի պղծոց խոտորեալ հրամայէր: Եւ այլս բազումս հուպս առնելով և ուսուցանելով նորայ, ժողով որպէս տաքի ի Քանգրա Պիփղագոնիոյ եղեալ, զնա ընդհաց, և զսղանդն նորա նդովեաց, այս յետոյ եղև:»¹

¹ Սոկրատայ սքոլաստիկոսի «Եկեղեցական Պատմութիւն», աշխատասիրութեամբ Մեհրոպ վ. Տէր-Մովսէսեան, Վաղարշապատ, 1897 թ., էջ 205—206:

3. ՍՈՉՈՄԵՆԻ «ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

Սոգոմենն իր «Պատմությունը» գրել է 443—446 թվականների ընթացքում: Մեզ հասած վիճակում այն ընդգրկում է 100 տարվա եկեղեցական ու քաղաքական անցուղարձերի շարադրանք (323—423 թթ.): Եվստաթիոսի և Սերաստիայի շարժման մասին նրա հաղորդած տեղեկությունների մեջ շատ քիչ բան կա, որ հայտնի չլինի նախորդ աղբյուրներից և Գանգրայի ժողովի կանոններից: Նրա մոտ նոր է միայն այն տվյալը, ըստ որի Եվստաթիոս Սերաստացին անապատական կարգերի հիմնադիրն է Հայաստանում, Պափղագոնիայում և Պոնտոսում:

Ստորև տալիս ենք Սոգոմենի «Պատմության» ամենաուշագրավ այն երեք հատվածները, որոնք վերաբերում են Եվստաթիոսին և Սերաստիայի սոցիալական շարժմանը:

Այդ հատվածները քաղել ենք Սոգոմենի «Պատմության» ռուսերեն թարգմանությունից, («Церковная история Эрмия Созомена Саламинского», СПб, 1851 г.).

Ա) «Հայերի, Պափղագոնացիների և Մերձպոնտյան բնակիչների մեջ վանական կյանքի սկիզբը, ասում են, գրեց Հայկական Սերաստիայի եկեղեցու գլուխ Եվստաթիոսը: Նա մտքեց երկյուղած վարքի բոլոր կողմերին վերաբերող կանոններ, — այսինքն՝ ինչպիսի ուտելիքներ գործածել և ինչպիսիներից հեռու մնալ, ինչպիսի զգեստներ հագնել, ինչպիսի սովորություններ պահպանել, — և զծաբեց խրատակյաց կյանքի ողջ պատկերը: Այնպես որ, Բարսեղ Կեսարացու անվամբ գրված ճգնափորական զերբը ոմանք վերագրում են Եվստաթիոսին:

Ասում են, որ, խստությունը չափից ավելի սիրելով, Եվստաթիոսը թույլ է տվել եկեղեցու որոշումներին հետ բուլտովին չհամաձայնող որոշ խստություններ. սակայն ոմանք էլ պաշտպանում են նրան այդ կշտամբանքից և մեղադրում են նրա մի քանի աշակերաններին, որոնք դատապարտում էին ամուսնացած մարդկանց աներում, արհամարհում էին աղու թեկ ամուսնացած քահանաներին, տերունական տոներին պատ էին պահում, հավաքվում էին ժամերգության մասնավոր տներում, խույս էին տալիս միև ճաշակած մարդկանցից և չէին ցանկանում հազնովիլ սովորական պատմաճանհեր ու հազուատներ, այլ գործ էին անում տարօրինակ ու անսովոր զգեստներ, և շատ այլ նորմուծություններ էին անում:

Քարվելով նրանցից շատ կանայք՝ թողնելով իրենց ամուսիններին և չկարողանալով ժուժկալություն պահպանել, ընկնում էին շնության մեջ, խոկ ոմանք էլ՝ բարեպաշտության պատրվակով, խուզում էին գլխի ծամերը և չէին հազնովում այնպես, ինչպես վայել է կանանց, այլ այնպես, ինչպես հատուկ է տղամարդկանց:

Այդ պատճառով հարեան եպիսկոպոսները, հավաքվելով Պափլագոնիայի մայրաքաղաք Գանգրայում, հայտարարեցին, որ կբանադրեն նրանց կաթողիկէ եկեղեցուց, եթե չեն թարկվին ժողովի որոշմանը և չհրաժարվեն բոլոր վերը ասածներից:

Այդ ժամանակից, ասում են, Եվստաթիոսը, ցանկանալով ցույց տալ, որ ինքը մուծել ու կատարել է այդ ոչ թե սնափառությամբ, այլ իր սիրագործությամբ ասածուն հաճոյանալու համար, փոխեց իր զգեստը և հազնից եկեղեցու բլուր պաշտոնյաների պես: Իր կենցաղով լինելով այսպիսին, նա, չնայած, ճիշտն առած, պերճախոսությամբ չէր փայլում (որովհետև այդ գլխությունը չէր սովորել), դարձանք էր արթնացնում նաև իր խոսքով, որովհետև պարմանալի վարքի տեր էր և համոզելու չափազանց կարող անձ, այնպես որ իր մոտ եղած շատ արանց ու կանանց տրամադրեց վարել ժուժկալ ու ճգնավորական

կյանք... Ահա այդպիսին էր, ըստ ավանդության, այն մարդը, որը հրեք երկրներում հիմնադրեց վանական խոտակեցությունը» (Սողոմոն, գիրք III, գլ. 14):

Բ) «Իսկ Եվստաթիոսին աղակյանները բանադրեցին հետևյալ պատճառներով. երբ նա դեռ քահանա էր, նրա հայրը՝ կապադոկիկայի Կեսարիայի եպիսկոպոս Եվալիոսը դատապարտեց նրան և արգելեց աղոթքներին հաղորդակցվելուց, այնուհետև, Պոնտական Նեոկեսարիայում նա չնդունվեց հաղորդակցության ժողովի կողմից, և թողնազրկվեց Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոս Եվսեբիոսի կողմից՝ իր վրա դրված որոշ պարտականություններ չկատարելու համար. նմանապես՝ նա զրկվեց եպիսկոպոսությունից Գանգրայի ժողովի կողմից, որպես ոչ ուղղափառ քարոզող, գործող և մտածող, մեղադրվեց երդմնազանցության մեջ Անտիոքի ժողովում, ձգտեց փոխել Մելիտինէի ժողովի սահմանումները, և, վերջապես, ինքը շատ ոճրագործություններում մեղավոր լինելով՝ ցանկանում էր դատավոր լինել և ուրիշներին կոչում էր ոչ ուղղափառ» (Սողոմոն, գիրք IV, գլ. 24):

Գ) «Հենց որ Մակեդոնը զրկվեց Կոստանդնուպոլսի աթոռից, Կեսեց խորհիլ նման աղակյաններին ու եվդոկսյաններին, բայց ուսուցանում էր, որ որդին աստված է հոր նման՝ իր բոլոր կողմերով և էությամբ, իսկ սուրբ հոգուն, կոչելով ծառայ, կամակատար և սուրբ հրեշտակներին վայել այլ անուններով, չէր ընդունում նույն գերազանցություններին հաղորդակից: Այս ուսմունքը նրա հետ բաժանում էին Ելիվսիոսը, Եվստաթիոսը և հակառակորդ աղանդի կողմից Կոստանդնուպոլսում տապալված ուրիշները: Նրանց միացավ Կոստանդնուպոլսի, Բյուզանդիայի, Թրակիայի, Հելլիսպոնտի և հարեան նահանգների ժողովրդի ոչ փոքր մասը, որովհետև նրանց կյանքը, որը վրա ժողովուրդն ամենից ավելի է ուշադրություն դարձնում, անաղարտ էր, ընթացքը՝ ծանրաբարո, ժամանակի անցկացման կանոնները՝ նման վանականի, խոսքը՝ պարզ, բարձր՝ զբավելու...» (Սողոմոն, գիրք IV, գլ. 27):

4. ԳԱՆԳՐԱՅԻ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

Գանգրայի ժողովի կանոնները հասել են մեզ հուսարեն բնագրով և լատիներեն ու հայերեն թարգմանություներով:

Ժողովի գումարման տարեթիվը դեռևս գիտության կողմից վերջնականապես չի պարզված: Կան հակասական մի շարք կարծիքներ. Եկեղեցական պատմիչ Սողոմենի վկայությամբ ժողովը հրավիրված պետք է լինի Նիկիայի (325 թ.) և Անտիոքի (341 թ.) ժողովների միջև ընկած ժամանակամիջոցում: Ոմանք, հիմք ընդունելով այն իրողությունը, որ ժողովի որոշումները ձեռագիր կանոնգրքերում, իրոք, տեղադրված են Անտիոքի ժողովի որոշումներից առաջ¹ հակված են ընդունելու Սողոմենի կարծիքը: Գանգրայի կանոններում Եվստաթիոսը չի հիշվում որպես Սերաստիայի եպիսկոպոս: Վերոհիշյալ կարծիքին հարուցները հնարավոր են համարում օգտագործել նաև այդ փաստը, և ենթադրում են, որ ժողովը հրավիրված պետք է լինի մինչև Եվստաթիոսի Սերաստիայի եպիսկոպոս դառնալը:²

Բալերինին ժողովի գումարման տարեթիվը փորձում է մերձավորապես որոշել մասնակից եպիսկոպոսների անունների քննությամբ. Նրա կարծիքով մասնակիցների ցանկում հիշված Եվսեբիոսը՝ Կեսա-

¹ Հայկական ձեռագիր կանոնգրքերում Գանգրայի ժողովի կանոնները սովորաբար տեղադրված են լինում Նեոկեսարիայի կանոններից հետո, և Անտիոքի կանոններից առաջ (տես օր. Զեռ. № № 2677, 2964, 6409 և այլն):

² Hefele, Histoire des Conciles, T. II. Paris, 1869, P. 184-185.

րիայի եպիսկոպոս Եվսեբիոսը պետք է լինի: Այս նույնացումը, ըստ նրա, հնարավորություն է տալիս որոշելու ժողովի գումարման մերձավոր ժամանակը 362—370 թվականների միջև:

Dom Ceillier-ը Բարսեղ Կեսարացու նամակներում չգտնելով հիշատակություն այն մասին, որ Եվստաթիոսը նգովվել է ինչ-որ ժողովի կողմից և ելնելով այն փաստից, որ Բարսեղի կրտսեր եղբայր Պետրոսը 380 թվականին դարձել է Սերաստիայի եպիսկոպոս, կարծում է, որ ժողովը հրավիրված պետք է լինի հենց 380-ին:

Այս կարծիքը ժողովի գումարման ամենավաղ հնարավոր տարեթվի որոշման համար գուրկ չէ հիմքից: Իրավամբ, հարցի լուծման համար որոշիչ դեր չեն կարող կատարել ոչ ձեռագիր կանոնգրքերում ժողովի կանոնների բռնած տեղը, ոչ ժողովից տասնամյակներ հետո ապրած հեղինակների (Սոկրատ, Սողոմեն) անորոշ ու հակասական ավյալները, և ոչ էլ այն փաստը, որ ժողովականները Եվստաթիոսի մասին խոսելիս չեն նշում նրա Սերաստիայի եպիսկոպոս լինելը:¹

Հարցի լուծման համար միակ վստահելի աղբյուրը Բարսեղ Կեսարացու գրություններն են:

Մենք առիթ ունեցանք ցույց տալու, որ շուրջ երկու տասնամյակ Եվստաթիոսը գտնվել է Բարսեղի ուղագրության կենտրոնում:

357—377 թվականների ընթացքում զրած իր բազմաթիվ նամակներում Բարսեղը հաջորդել է կարևոր

¹ Ժողովականները, նգովելով Եվստաթիոսին, նրան կարգալուծ են հայտարարել (տես Սոկրատ, էջ 206). ուստի և նրանք կարիք չունենին մեծաքիտ իրենց կողմից նգովքի արժանացած թշնամուս եպիսկոպոսի կոչումով:

տվյալներ նվաստաթիտի գործունեությունը և Սերաստիայի սոցիալական շարժման ընթացքի մասին: Նա իր նամակներից մեկում¹ նույնիսկ հայտնում է, որ նվաստաթիտն իր հին մեղքերի համար դեռևս վաղուց, Մելիտինեում հրավիրված ինչ-որ ժողովի կողմից, զրկվել է եպիսկոպոսությունից, սակայն կարողացել է վերականգնվել իր դերքերում, և հետագայում միայն խորացրել է իր պայքարը եկեղեցու դեմ:²

Բնական է ենթադրել, որ եթե Գանգրայի ժողովը հրավիրված լիներ Բարսեղի կենդանություն օրոք, ապա նա որևէ կերպ կանդերադառնար դրան և, անտարակույս, կլիներ ժողովի գործոն մասնակիցներից մեկը:

Այս ենթադրությունը ամուր հենակետ է ստանում երբ ուշի ուշով քննում ենք այն կանոնադրերը, որոնք կազմել է ինքը՝ Բարսեղ Կեսարացին, իր ժամանակ եկեղեցուն հուզող հարցերի մասին: Այդ կանոնադրերի մի շարք հստակացնում Բարսեղը նշում է և ապաշխարություն է սահմանում այնպիսի մեղքերի համար, որպիսիք, ինչպես պարզվում է Գանգրայի կանոններից, գործում էին հենց Սերաստիայի «հերետիկոսները»:

Բարսեղ Կեսարացու և Գանգրայի ժողովի նույն հարցերին վերաբերող կանոններից բերենք մի երկու բնորոշ օրինակ.

¹ Bac. VII. 233.

² Սուրբատը հիշատակություն ունի նաև նվաստաթիտի առթիվ Կեսարիայում տեղի ունեցած ինչ որ ժողովի մասին («Վասըն դի, — գրում է նա, — յես նգովելոյն զնա ի Կեսարիոյ ժողովուն բազումս ինչ առ եկեղեցականս տալաորմունս գործէր», էջ 205--206): Դժվարանում ենք սակայն, որոշակի որևէ բան ասել այս ժողովի գումարման ժամանակի ու նպատակների մասին:

Կանոն Բարսեղի, Զեռ. №. 659

Որ զամուսնութիւն անարգէ կամ գարշ համարի, նգովեալ է. Ա ամ ապաշխարեսցէ (Կանոն ՆԱ, էջ 153 ա):

Թէ որ արհամարհեսցէ զբահանայ կանամբի և գարշ համարեսցի, եղիցի նգովեալ (Կանոն ՀԲ, էջ 153 բ):

Կին քահանայի եթէ փոքրեացէ զհերս իւր և զգեղն ալլակերպեսցէ, նգովեալ է, Ա ամ ապաշխարեսցէ (Կանոն ՄԷ, էջ 152ա):

Կին մի լիշիսցէ զհանդերձ ասն ազանի, և որք ազանին՝ Ա ամ ապաշխարեսցին (Կանոն ՃԻ, էջ 158բ):

Համեմատիր նաև Բարսեղի ԿԸ և ՀԸ կանոնները նույն կանոնադրից (№. 659, էջ 153 ա, 154ա) Գանգրայի ժողովի Թ. ԺԴ և Ի. (հայկ. խմբագրություն) կանոնների հետ:

Վերսիշյալ զուգորդություններից կարելի է հանդիմատիվ միայն այն արդյունքին, որ Բարսեղ Կեսարացին, Սերաստացիների դեմ մղած պայքարի այն շրջանում, երբ ուղղափառ եկեղեցին դեռևս ի վիճակի չէր վճռական հարձակումներ գործելու և եկեղեցական ժողովով դատապարտելու իր քաղաքական ու սոցիալական հակառակորդներին, անգործ չէր նստած: Բարսեղը, իր թեմերին ուղղած կանոնական հրահանգներում հատուկ կետերով նշված է դատապարտում այդ «հերետիկոսները»:

Կանոն Գանգրայ ժողովոյն

Որք զամուսնութիւն մեղադրեն և անգոսնեն... և գարշելի համարիցեն... նգովեալ լիցին (Կանոն Ա):

Որք երկմանն՝ և խորշին յերեցուէ, որ ամուսնացեալ իցէ, որպէս թէ ոչ իցէ արժանի ի նոցանէ աւելնս ատնուլ՝ նգովեալ լիցին (Կանոն Դ):

Եթէ որ ի կանանց կարծեսցէ իւրեւ աստուածաշնորհութիւն և զհերս փոքրեսցէ... նգովեալ լիցի (Կանոն ԺԷ):

Կին ոք որպէս թէ պահս ինչ համարէ փոխել զգեստ կանանց և զարանց զգեստ ինչ տալ... նգովեալ լիցի (Կանոն ԺԳ):

տիկոսներին՝ զաղափարներն ու գործնական միջոցառումները և հող է նախապատրաստում վճռական հակաճարձակման անցնելու համար:

Սակայն ամենայն հավանականությամբ, Գանգրայի ժողովը գումարվեց նրա մահվանից (378 թ.) հետո, այլապես նա չէր կարող որևէ կերպ իր նամակներում չխոսել ժողովի մասին և չմասնակցել ժողովի աշխատանքներին:

Այս եզրակացությունը հաստատվում է կարծես նաև Սոկրատ Սքուրատիկոսի մեզ արդեն ճանոթ մի ակնարկով: Նա իր «Եկեղեցական պատմություն» մեջ հայտնում է, որ՝ «Ժողով... ի Գանգրա Պեփլագոնիոյ եղեալ, զնա (զԵւստաթիոս) ընդեաց, և զաղանդն նորա նգովեաց, այս յետո եղև»:¹

Ընդգծված արտահայտությունից պարզ է դուռնում, որ Գանգրայի ժողովի գումարման և Եւստաթիոսի, որպես «հերետիկոս» հրապարակ իջնելու տարեթվերի միջև երկարատև ժամանակ է անցել: Ուստի և ժողովը չէր կարող գումարվել ոչ Անտիոքի ժողովից առաջ (341 թ.), ոչ էլ Եւսեբիոս եպիսկոպոսի ժամանակ (362—370 թթ.) և ոչ էլ Բարսեղ Կեսարացու կենդանության օրոք (մ.հ. 378 թ.), այլ կայացել է 378-ից հետո: Ինչպես ասացինք Dom Ceillier-ը կարծում է, որ Բարսեղի եղբայր Պետրոսի Սերաստիայի եպիսկոպոս դառնալու տարին՝ 380 թվականը, պետք է համարել նաև Գանգրայի ժողովի գումարման թվականը:

¹ Սոկրատայ Սքուրատիկոսի «Եկեղեցական պատմություն», Վաղարշապատ, 1897 թ., էջ 206:

Դժվարանում ենք ընդունել նրա այս կարծիքը, որովհետև եթե որոշ տվյալներով Եվստաթիոսին, որպես Սերաստիայի եպիսկոպոս, հաջորդել է Բարսեղի եղբայր Պետրոսը, ապա Սոկրատի տվյալներով՝ «ի տեղւոջն Եւստաթայ Մեղիտոս կարգեցաւ եպիսկոպոս»:¹

Այնուամենայնիվ սխալված չենք լինի, եթե Գանգրայի ժողովի գումարման ժամանակը որոշենք 380-ական թվականների սկզբներին:

Գանգրայի ժողովականները, ինչպես արդեն ասել ենք, անհրաժեշտ են համարել հատուկ համախոսական թուղթ ուղարկել հայ եկեղեցու պաշտոնյաներին: Այդ թղթում համառոտակի շարադրելով Սերաստիայի «հերետիկոսներին» զաղափարական, սոցիալական ու բարոյական ուսմունքի հիմնական դրույթները Գանգրայի ժողովականները կոչ են անում անհաշտ պայքար ծավալել նրանց դեմ: Հասկանալի է, որ նման թղթի անհրաժեշտությունը չէր զգացվի, եթե սերաստացիների գաղափարները լայն արձագանք գտած չլինեին Հայաստանում: Այսպիսով, անտարակույս, Գանգրայի կանոններն ու ժողովականների ուղերձն ուղղակի կերպով վերաբերում են Հայաստանին, և IV դարի սոցիալական շարժումների պատմություն համար վստահելի աղբյուրներ են:

Ժողովի կանոնները և հատկապես ժողովականների ուղերձը, որպես հայկական ձեռագիր կանոնգրքերի բաղկացուցիչ մասեր, կրել են մի շարք փոփոխություններ և որոշ չափով հեռացել են նախնական բնագրից: Կանոնները թարգմանվել և մուտք են գործել

¹ Սոկրատ, էջ 205: Նույն տվյալն է հաղորդում նաև Սոգոմենը (տե՛ս «Церковная история», էջ 292):

Հայոց առաջին Կանոնգրքի մեջ, ըստ երևույթին, 485--499 թվականների ընթացքում¹:

Հովհան կաթողիկոս Օձնեցին (718—729) հայ եկեղեցու գաղափարական հակառակորդները դեմ մղած իր պայքարի ընթացքում անհրաժեշտություն է զգացել «սուրբ հայրերի» կանոնական կարևոր ասույթներն ու եկեղեցական ժողովների կանոնները «ի միում տեղուջ գեղեցկագործ մատենիւ ...արմատացուցանել»:

Հավաքելով իր նպատակի համար օգտակար բոլոր նյութերը, որոնց թվում նաև Գանգրայի ժողովի մեզ հետաքրքրող կանոնները, Օձնեցին կազմել է հայկական կանոնգրքի այն խմբագրությունը, որը որոշ հավելումներով ու փոփոխություններով օգտագործվել է հայ եկեղեցու կողմից երկար դարերի ընթացքում:

Կանոնգրքի իր խմբագրություն հիշատակարարում Օձնեցին հայտնում է, որ.

«Փրեցար ի սմա ոչ միայն զկանոնական սահմանեալն նոցա (սուրբ հարց) շարակագրութիւնս, այլ և զժամանակն և զպատճառն ի սոյն այս ի ներքս ածեալ յաւելաք. ընդ նմին և զգլուխս անձնիւրոց համառօտեալ բանիւք ի սկզբրան անդ նախակարգեցաք, զի անաշխատարար անդուստ գրանն յիւրում տեղոջ գտցէ խնդրողն...»:²

Նվ իրոք, մեզ հասած ձեռագիրը կանոնգրքերում Գանգրայի կանոնխումբը, մի շարք այլ կանոնխմբեր-

¹ Այդ հնագույն կանոնգրքը կազմված է եղել Նիկիայի, Անկյուրայի, Կեսարիայի, Նեոկեսարիայի, Գանգրայի, Անտիոքի և Լավոդիկի կանոններից: Տես՝ Հ. Տաշյան «Վարդապետություն սուրբերոց անվավերական կանոնաց մատյանը», Վիեննա, 1896թ., էջ 233—236:

² Ձեռ. № 783, էջ 195բ—196բ: Նաև Հ. Տաշյան, «Վարդապետություն առաքելոց...», էջ 244—248:

րի նման, սկզբից ունի ցանկ և առաջարան ժողովի գումարման ժամանակի («Այս կանոնք յետ Նիկիայ ժողովոյն եղան»), վայրի («ի Գանգրա բերդն») և պատճառի («ի խնդրոյ և վասն Եւստաթիացոց հերձուածոյն») մասին: Օձնեցու այդ առաջարանին ձեռագրերում հաջորդում է Գանգրայի ժողովականների ուղերձը հայ եպիսկոպոսներին, որը սակայն նույնպես կրել է խմբագրական որոշ փոփոխություններ:

Գանգրայի կանոնխմբի հունարեն բնագիրը բաղկացած է 20 կանոններից և մի վերջարանից: Մեզ հասած հայկական թարգմանությունը տուժել է նաև իր այս մասում: 20-ի դիմաց Հայկական կանոնգրքերի մեծ մասն ունեն 24, իսկ մի քանիսն էլ 23 կանոն, ըստ որում 20-րդը չի համապատասխանում հունարեն բնագրին:

Դժվար է այժմ պնդել, թե վերոհիշյալ հավելումը նույնպես արդյունք է Հովհան Օձնեցու խմբագրություն, սակայն անվիճելի է, որ այն պատկանելի հրեւոթյուն ունի:¹

Գանգրայի կանոնխումբը, որպես հայկական կանոնգրքի բաղկացուցիչ մասերից մեկը՝ գտնվում է թուրք ձեռագիր կանոնգրքերում:

Հայկական ՍՍԻ Մինիստրների Սովետին կից Պետ. Ձեռագրատան (Մատենադարան) ժողովածուում կան

¹ Ն. Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքին կից Մատենադարանի № 131 ձեռագիր կանոնագրքում, որն ընդօրինակված է Հովհաննես գրչի կողմից 1098 թվականին, Գանգրայի ժողովի կանոնները նույնպես 23-ն են (Տես Ս. Տեր-Ավետիսյանի կազմած «Ն. Ջուղայի Հայկական Ձեռագրերի ցուցակ», էջ 1817—1822: Ցուցակը պահվում է ՀՍՍՌ ԳՍ Պատմության ինստիտուտի արխիվում):

շուրջ 50-ի չափ կանոնները, որոնցից, Գանգրայի ժողովի կանոնների բնագիրը կազմելիս, օգտագործել ենք հետևյալները.

A—№. 2677, ժամանակ՝ 1697 թ. գրիչ՝ Ավետիք, Գանգրայի կանոնները գտնվում են ձեռագրի 135բ—139ա էջերում: Այս ձեռագրի բնագիրը հիմք է ծառայել մեր հրատարակության համար:

B—№2883, ժամանակ՝ 1665 թ. գրիչ՝ Հովհաննես, էջ 48ա—51ա: Բնագիրը պատկանում է A-ի խմբագրությանը, որոշ դեպքերում տալիս է ընտիր ընթերցվածքներ:

C—№ 659. ժամանակ՝ 1368 թ., գրիչ՝ Մաղաքիա, էջ 97ա—102բ: Բնագիրը անկախ է մյուս ձեռագրերից և կազմում է ուրույն խմբագրություն. կանոնները այլ դասավորություն ունեն և լի են բազմապիսի ու մեծաքանակ ընդմիջարկություններով ու հավելումներով, որոնք, ընդհանուր առմամբ, զուրկ են հետաքրքրությունից: Այս իսկ պատճառով ձեռագիրն օգտագործել ենք միայն առաջաբանի բնագիրը կազմելիս, իսկ կանոնների տարբերակները բաժնում միայն Բ. Դ. է. Թ. կանոնների բնագրերն ենք տվել C. ձեռագրից:

D—№ 2964, ժամանակ՝ 1562 թ. գրիչ՝ Հովհաննես, էջ 54բ—60ա: Գանգրայի կանոնները ցանկ չունի, առաջաբանը պատկանում է այլ խմբագրության և ներկայացնում է Գանգրայի ժողովականների ուղերձի համեմատաբար քիչ ձևափոխված փոփոխակը: Ա. ԺԵ. ԺԶ. ԺԸ. ԺԹ. կանոնները համընկնում են C. ձեռագրի համապատասխան կանոններին, իսկ

մյուս՝ Բ—ԺԴ, ԺԷ, Ի—ԻԴ կանոնները պատկանում են A. ձեռագրի խմբագրությանը:

E—№ 6409, ժամանակ՝ ԺԴ դար, գրիչ՝ անհայտ, էջ 39ա—41բ: Պատկանում է A-ի խմբին. Իր ընթերցվածքներով համարյա նույնանում է B-ի հետ:

F—№ 3369, ժամանակ՝ ԺԷ դար, էջ 47ա—51ա: Պատկանում է D-ի խմբին:

G—№8926, ժամանակ ԺԶ դար, գրիչ՝ եղիազար, էջ 65ա—68ա: Պատկանում է A-ի խմբին:¹

Այսպիսով, մեր կողմից օգտագործված վերոհիշյալ ձեռագրերում Գանգրայի կանոնախումբը պահպանված է երեք խմբագրությամբ:

Կանոնների հայերեն թարգմանական բնագիրը համեմատաբար անաղարտ պահպանվել է ABEG ձեռագրերում:

Ժողովականների հայ եպիսկոպոսներին հասցեագրված ուղերձը ձևափոխված ու դարձված է կանոն-խմբի առաջաբան: Ըստ որում, համեմատաբար քիչ է տուժել այդ ուղերձը D և F ձեռագրերում (հրատարակում ենք առանձին). D-ի խմբի առաջաբանի տվյալները լրացվում են A-ի խմբի տվյալներով և, ընդհանուր առմամբ, ուղերձի բովանդակությունը բավարար չափով արտահայտվում է այդ առաջաբաններով:

Ստորև բերում ենք Գանգրայի կանոն-խմբի հայկական թարգմանության բնագիրը կազմված վերոհիշյալ ձեռագրի հիման վրա:

¹ Ձեռքի տակ ենք ունեցել նաև մի շարք այլ ձեռագրեր՝ օրինակ №№ 3097, 3369 և այլք: Սակայն, բնագիրը անարժեք տարբերակներով չձանրաբեռնելու նպատակով նրանց առանձնահատկությունները չենք նշել:

ԿԱՆՈՆՔ ԳԱՆԳՐԱՅ

Գլուխ ԻԴ.

- Ա. Վասն որ զամուսնութիւն պիղծ համարին.
 Բ. Վասն որք զմասկերութիւն պիղծ համարին.
 5. Գ. Վասն ծառայից, որ զտեսարս արհամարհեն.
 Դ. Վասն որ խոտեն զամուսնացեալ քահանայս.
 Ե. Վասն որք զեկեղեցի արհամարհեն.
 Զ. Վասն որք արտաքոյ եկեղեցոյ ժողովս առնեն.
 Է. Վասն որք զրկեն զեկեղեցին ի պողոց.
 10. Ը. Վասն որ առանց եպիսկոպոսին՝ ծախեն զպտուղս.
 Թ. Վասն որք չամուսնանան՝ զարշ համարելով.
 Ժ. Վասն որք ամբարտաւանեն յամուսնացելոցն վերայ.
 ԺԱ. Վասն որք անգոսեն զազապսն.
 ԺԲ. Վասն որք հանգերծիւք արդարանան.
 15. ԺԳ. Վասն կանանց, որ զարանց հանգերծ զգենուն.
 ԺԴ. Վասն կնոջ, որ յառնէն ելանիցէ.
 ԺԵ. Վասն որ զորդիս թողուն և ոչ սնուցանեն.
 ԺԶ. Վասն որ զծնաւդս իւր ատիցէ.
 ԺԷ. Վասն կանանց, որ զհերս փոքրեն.
 20. ԺԸ. Վասն որ զաւր կիրակէին պահեն և ի գործ արկանեն.
 ԺԹ. Վասն որք ոչ պահեն զկանոնեալ յաւուրսն.
 Ի. Վասն որք ոչ պահեն քառասուն աւր աղուհացիցն.
 ԻԱ. Վասն զատկի հինգշաբաթէոյն.
 ԻԲ. Վասն որք երթան ի ժողովս մարտիրոսաց.
 25. ԻԳ. Վասն որք յառաջ քան զպատարագամատոյցն ճաշակեն.
 ԻԴ. Վասն որք առանց աղաբողոնի սաղմոսեն.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

(Ըստ D և F ձեռագրերի)

30. Այս կանոնք յետ Նիկիայ ժողովոյն եղան և կարգեցան ի Գանգրա բերդի, ԺԵ. եպիսկոպոսաց Վասն զի ժողովեցաւ սուրբ ժողով՝ եպիսկոպոսաց յեկեղեցին զանգրացոց վասն ինչ պիտոյից եկեղեցւոյ և ի խնդրոյ և վասն [եւ]ստաթիացոց հերձուածոյն: Զի գտանէր իբրեւ բազում ինչ իրս
 35. և կարգս, որ որոշեալ էին ի նմանէն, և յերաւի սահմանեցին զարձեալ: Եւ յայլս կամեցան առնել զնոսա ամենայն փութութեամբ, զի բարձցին իրքն, որ չարաչար լինէին ի նմանէ: Զի ի մեղադրութիւնէ նորա, որ մեղադիր առնէր զամուսնութիւնն և ասէր՝ զի ոչ ոք ևս, որ
 40. ընդ ամուսնութեամբ իցէ և անցանիցէ՝ յոյս գտանի այնպիսոյն զառնալոյ և կենաց հառանելոյ: Վասն այսպիսի իրաց բազում կանայք հեռացան յարանց իւրեանց և մինչդեռ ի նոյն իրս լինին, չկարացին հանդուրժել վասն այսպիսի իրաց և շնացան: Այլ և այլ ևս մեծամեծս անարգէին
 45. զեկեղեցի և արհամարհէին զկարգս եկեղեցւոյ և ոյք յեկեղեցոյ անդ էին: Եւ որոշեալ իւրեանց ժողովս առնէին և պաշտօն և վարդապետութիւն այլ իմն՝ ընդդէմ կարգաց եկեղեցւոյ: Նոր իմն ազանելիս ազանէին. և ժողովէին զպատուս եկեղեցոյ և յանձինս իւրեանց ազանէին և ան-
 50. ձանց զարդ առնէին: Եւ ոյք ընդ նոսա էին պէս պէս և այլ ընդ այլոյ կերպարանս նկարէին, իբրեւ այսպիսի ինչ ազանելիս յուսացեալ էին, իբրեւ զբաւութիւն այսպիսի ինչ իրօք ընդունիցին:
 Եւ այսպիսի ինչ իրս՝ ծառայք ի տերանց հեռացան և
 55. անարգեցին զտեսարս իւրեանց և կանայք, արտաքս քան զսոքոքութիւն հանդերձ կարգի կանանց, զարանց զգետազանէին և աստի կարծէին արդարանալ: Եւ այլ բազում ինչ առնէին՝ զհերս փոքրէին ի պատճառս աստուածաշատութեան՝ արտաքոյ քան զընութիւն կանանց, պահս ի
 60. կիրակի պահէին, և զսուրբ զաղատութեան օրն անգունէին, և զպահս, որ ըստ կարգի եկեղեցւոյ սրբոյ կարգեալ էր և

- պահելն՝ նոքա անգոսնէին և անփոյթ առնէին, իբրև ոչ ուղիղ եղեալ Եւ ոմանք ի նոցանէ ի միս ճաշակելոյ խորշէին և կասկածէին: Ի տունս, որ ամուսնութիւն կրէր,
65. աղօթս ոչ կամէին առնել և ուր լինէր աղօթք՝ զայնպիսիս անգոսնէին և արհամարհէին: Բազում անգամ առնել յիշատակ աշխարհականի ումեք, իբրև այն թէ պղծեալ յամուսնութենէ անդի էր՝ չմերձհնային և ոչ ճաշակէին: Եւ յերեցանց, որ ամուսնացեալ էին՝ ամբարնաւածէին ի վերա և վերագոյն ինչ միտս ստանային, և սլաշտօնն, որ ի նոցանէ պաշտէր՝ չհպէին: Եւ ի տեղիս ուր մարտիրոսք եղեալ էին՝ արհամարհէին, և որ ի մատրոնն ժողովէին և պաշտօն պաշտէին՝ մեղադիր լինէին: Եւ վասն մեծատանց, որ ոչ ամենայն իրօք լընչից հեռանային՝ իբրև անյոյս համարէին յաստուծոյ և բազում այլ ինչ, զոր թուել որ ոչ բաւեցէ: Քանզի ամենայն որ ի նոցանէ հեռացան ի կարգացն աստուծոյ և ելին յարտաբոյ քան զկանոնս, ըստ իւրեանց մտաց՝ իւրաքանչիւր իմն օրէնս կարգեցին և ընկալան: Եւ ոչ կամօք ինչ հաւանութեամբ առնէին, այլ իւրաքանչիւր զինչ և ի միտս արկանէր՝ զայս յաւելոյր և հաճոյ թուէր նոցին: Իբրև անթագաւոր խորհուրդս ինչ ընկալան վասն թշնամանաց եկեղեցւոյ և ֆլաւելոյ անձանց իւրեանց:
- Վասն այսպիսի իրաց հարկ եղև ժողովոյ:

Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

(Ըստ ABCE ձեռագրերի)

- Այս կանոնք յետ նիկիայ ժողովոյն եղաւ. իսկ յետ գնելոյ զկանոնս և կարգելոյ և ծաւալելոյ ընդհանրական կաթողիկէ եկեղեցի և ուրախ եղեալ ամենեցուն տային
90. աւրհնութիւն ի բարձունս:
- Եւ եկեալ ի մի վայր վարդապետք կողմանց արևելից հիւսւտոյ եպիսկոպոսք ԺՅ. ի մեծ եկեղեցին զանդրացւոց, առ սուրբն Եւսեբիոս, զի առաւել ևս կարգեցեն և հաստատեցեն զեղեալ կանոն մեծի ժողովոյն, ինչ որ պիտոյ էր ի

95. լրութիւն եկեղեցւոյ: Քանզի էր ի կողմանս յայնոսիկ եւստաթիսցւոց հերձուածութիւնք, որք ասէին անմտութեամբն իւրեանց, եթէ որք ընդ ամուսնութեամբ են և մեղան՝ անյոյս են ի փրկութենէ: Եւ այլ իմն այնաշոն կարգս ի մէջ բերեալ թիւրէին զուղիղ կարգս եկեղեցւոյ:
100. Որք և կանանց զհանդերձս առնացիս զզեցուցանէին, այլ և փոքրել զվարսս զլիտոյ իւրեանց, զոր արգելն Պաւղոս, որք և զմսակերութիւն պիղծ համարէին: Եւ այլ զինչ ևս պատմեցուք զազգի ազգի զայլանդակ զործս նոցա. մինչև հեռանալ ծառայից ի տեւանց, և աղախնաց ի տիկնանց, և
105. կանանց յաբանց: Այլ և զպսուղս և զսպասս եկեղեցւոյ ագանակիս իւրեանց առնել և այնու սուրբ անուանել զանձինս իւրեանց: Զի եթէ ոչ էաք ի հրամանէ հոգւոյն սրբոյ ժողովեալք և ի բաց կտրեալ զֆեսասկար զազձն և քաղեալ զորոմն ի ցորհնոյն՝ ելեալ, տարածեալ զայր սէզ
110. մեղացն:
- Եւ անս, անդրէն հասնէաք ի միաբանութիւն սահմանազրութեան յեկեղեցին զանգրացւոց, որոց անուանք են այսոքիկ՝ Եւսեբիոս, Հեղանիոս, Եւդենիոս, Ուղղիպոս, Բիւթանիոս, սուրբն Գրիգորիոս, Եւդաղիոս, Հիւպատոս, Պրորեսիոս, Բասիլիոս, Բասոս, Եւդենիոս, Փիղիտոֆն, Հերակղէս, Պասոս, որ էք՝ ի կողմանս արեւմտից, արևելից, հիւսւտոյ և հարւտոյ, որք ժողովեցան և եկին ի հրամանէ հոգւոյն սրբոյ ի ժողովն՝ ի Գանգրայ և հաստատեցին զկանոն նիկիական մեծի ժողովոյն և տաքեցին ի շինած և ի
120. լրութեան եկեղեցւոյ սրբոյ: Ողջ լերուք ի տէր:
- Աղաչեմք զամենեւեան և վիայութիւն զնեմ[ք] առաջի աստուծոյ՝ ի Քրիստոս Յիսուս, յոյս փրկութեան ունել ի ձեռն ապաշխարութեան արդարոց և մի առնյոյս լինել ի փրկութենէն, որ ի Քրիստոս Յիսուս՝ ի տէր
125. մեր:

ԳԱՆԳՐԱՅ ԿԱՆՈՆԻՍ

(Ըստ ABDE ձեռագրերի)

[Կանոն] Ա.

Ոյք զամուսնութիւն մեղադրեն և անդոսնեն կամ որ ոչ
130. ննջէ ընդ առն իւրում, իբրև իցէ հաւատացեալ և երկիւղած, և զարշելի համարիցին և մեղադիր առնիցեն, իբրև այն՝ թէ յարքայութիւն ոչ կարեն մտանել, այնպիսիքն նզովեալ լիցին:

Բ.

135. Ոյք ուտին միս առանց արեան և զոհելոյ և մեռելութոյ, զի ամենայն երկիւղածութեամբ և հաւատովք լիցի, և զատապարտեացեն զայնպիսիսն վասն ուտելոյն, իբրև այն՝ թէ յոյս ոչ ունին առ աստուած, նզովեալ լիցին¹:

Գ.

140. Ոյք զծառայ, ի պատճառս աստուածպաշտութեան, պատրեն արհամարհել զտեարս իւրեանց, և հեռանալ ի ծառայութենէ նոցա, և ոչ ամենայն փութութեամբ պատուել և պաշտել զնոսա, իբրև իցեն տեարքն քրիստոնեայք և երկիւղածք, նզովեալ լիցին²:

¹ Ը. ձեռագրում որպէս Բ. կանոն բերված է հետևյալը. «Որք զմիսն պիղծ համարին ուտել, որպէս թէ՛ որ ուտենն զրկելիս ինչ յարքայութենէն, նզովեալ լիցին»:

² Գ. կանոնին համապատասխանում է Ը. ձեռագրի Գ. կանոնը, հետևյալ բովանդակութեամբ՝ «Որ աստուածապաշտութեան կերպարանովք անհնազանդին տերանց իւրոց, իբրև այն՝ թէ ծառայքն քրիստոնեայք և զտեարս արհամարհեն, նզովեացին»:

Դ.

145.

Ոյք երկմտեն և խորշեն յերեցուէ, որ ամուսնացեալ իցէ, որպէս թէ ոչ իցէ արժան ի նոցանէ աւրէնս առնուլ, նզովեալ լիցին¹:

Ե.

150. Ոյք ուսուցանեն զստուն աստուծոյ և որ ի նա ժողովն ժողովիցին արհամարհել, նզովեալ լիցին:

Զ.

Ոյք արտաքս քան զեկեղեցին ժողովս ժողովիցին և արհամարհիցեն զեկեղեցին և կամ իցին զեկեղեցւոյ պէտս
155. զործել, իբրև ոչ իցէ երէցն ըստ կամաց եպիսկոպոսին լեալ, նզովեալ լիցին:

Է.

Ոյք զպտուղ եկեղեցւոյն կամին արտաքս քան զեկեղեցին առնուլ կամ տալ և ոչ կամաւք եպիսկոպոսին, որ ձեռ-
160. նագրեացն զայնպիսիսն յայսպիսի իրս և կամաւք նորա շառնիցէ և չգործիցէ, նզովեալ լիցին²:

Ը.

Որ տայցէ կամ առցէ զպտուղ արտաքոյ քան զեպիսկոպոսն կամ որ կարգեալն է ի տնտեսութիւնն տուրս տա-
165. լոյ, տալին և առնին նզովեալ լիցին:

¹ Ը. ձեռագրում Դ. կանոնից հետո արտագրված է Ը. կանոնը իսկ Ե. Զ. Է. կանոնները բացակայում են:

² Որպէս Է. կանոն Ը. ձեռագրում կարդում ենք. «Որք ուսուցանեն զաւրէնս և զկարգս տան աստուծոյ և ոմանք արհամարհեն և անդոսնեն զժողովուրդն և զուսանին, նզովեալ լիցին»: Իսկ Է. կանոնի բովանդակութեամբ շարադրված է ձեռագրի Թ. կանոնում, այսպէս. «Որք զպտուղ եկեղեցւոյ արգելցեն և արտաքս քան զեկեղեցին տան առանց հրամանի երեցուն, այսպիսիքն նզովեալ լիցին»:

Թ.

Ոյք կուսանան և պահեն դանձինս իւրեանց, որպէս՝ թէ զարշ իցէ ամուսնութիւն և ոչ վասն բարւոյ և սուրբ պարկեշտութեանն, նզովեալ լիցին:

170.

Ժ.

Ոյք կոյսք իցեն վասն աստուծոյ և գերիվերոյ են ամուսնացելոցն և ամբարհաւանքիցն, նզովեալ լիցին:

ԺԱ.

Ոյք արհամարհեն զայնոսիկ որք հաւատով ազապս առնեն 175. և վասն պատուի տեառն կոչեն զեղբարս. և ոչ կամին հաւասարիլ և յանձն առնուլ և արհամարհիցեն, նզովեալ լիցին:

ԺԲ.

Ոյք յարանց պահս՝ ինչ համարեցան զարտումն² և զարբ- 180. տում հանգերձ ինչ ազանիլ, որպէս թէ այսպիսի ինչ իրաւք արդարացին, և զատապարտիցեն զայնոսիկ ոյք անիւ և երկիւղիւ և ոչ փառասիրութեամբ զսովորական հանգերձսն ազանին, նզովեալ լիցին:

ԺԳ.

Կին ոք, որպէս թէ պահս ինչ համարէ փոխիլ զգեստ կա- 185. նանց և զարանց զգեստ ինչ ազաւ կամ զկերպարանս ինչ այնպիսի ստացաւ, նզովեալ լիցին:

ԺԴ.

Կին, որ թողու զայր իւր հեռանալ ի նմանէ, որպէս թէ ի հաւատս կացցէ, առանց կամաց առնն, և կամ անգոսնեացէ

¹ «Պահք» բառը այստեղ նշանակում է «հանութիւն», «ասկետութիւն»:

² Կոպիտ վերարկու:

190. զայր իւր՝ եթէ ես զեղուղէշ երեսս ունիմ կամ մեծագլխիմ կամ՝ բնչաւէտ եմ քան զքեզ և ելանիցէ յառնէ իւրմէ, պատուհաս կրեսցէ, և նզովեսցեն և եկեղեցւոյ ի բաց հանցեն¹:

ԺԵ.

195. Ոյք ընդ վայր հարկանեն, թողուն զորդիս իւրեանց և ոչ սնուցանեն, և որչափ ձեռնհաս իցեն՝ ոչ փոյթ առնիցեն վասն աստուծոյ կարգին և սննդեանն մինչև ի կատարման հասակին, այլ որպէս ի պատճառս պահոց և վանականութեան՝ արհամարհիցէ և անփոյթ առնիցէ, նզովեալ լիցին:

200.

ԺԶ.

Եթէ ուրուք որդի յորոյ ծնեալն է ասուել հաւատացեալ իցէ և առաքինի ի կարգս աստուծոյ, հեռանայցէ որպէս ի պատճառս աստուածաշնորհութեան և արհամարհիցէ և ոչ զարժանն և ոչ զիրաւ պատիւ ծնաւդացն հատուցանիցէ 205. իբրև ծնաւդաց, քան զամենայն աստուածաշնորհութիւն մեծ և անաւոր թուեսցի և հատուցումն բարեաց, այնպիսին նզովեալ լիցին:

ԺԷ.

Եթէ ոք ի կանանց կարծեսցէ իբրև աստուածաշնորհ- 210. թիւն և զհերս փոքրեսցէ, զոր ետ աստուած յիշատակ հնա- ղանդութեան, իբր թէ ընդ ոսն եհար և արհամարհեաց զհրամանն հնազանդութեան, նզովեալ լիցին:

ԺԸ.

Եթէ ոք իբրև ի կարծիս պահոց արհամարհիցէ զաւր կի- 215. բակէի և ի պահոց թիւ արկ[ցէ] կամ ի գործ, որպէս զայլ

¹ ԺԴ. կանոնը հուներեն բնագրից անչափ հեռացած և ընդարձակված է հետագայի ընդմիջարկություններով, պետք է լինի՝ «Կին, որ թողու զայր իւր հեռանալ ի նմանէ, որպէս թէ ի հաւատս կացցէ, նզովեալ լիցին»:

աւուրս, ոչ գտցէ հանգիստ յարքայութեանն աստուծոյ և մեծ ժողովն մերժէ և նզովէ:

ԺԹ.

229. Եթէ ոք ի պահողաց արտաքս քան զհարկ ինչ մարմնաւոր, այսինքն ցաւոց և վշտաց՝ ամբարհաւաճեաց և ամբարտաւանեաց և զտուեալ և զկարգեալ պահս հասարակաց, որ պահէ յեկեղեցւոյ՝ ելոյծ և արհամարհեաց, իբրև կրէցի ի նմա կատարեալ միտք և խորհուրդք, նզովեալ լիցի:

Ի.

225. Եթէ ոք ի մարդկանէ՝ կատարեալ հասակաւ, առողջ մարմնով, քրիստոնեայ անուն ի վերայ՝ զքառասուն աւր զպահսն ի գլուխ ոչ տանիցի, այնպիսին նզովեալ լիցի:

ԻԱ.

230. Եթէ ոք զքառասունսն պահեցէ սուրբ և ի գառնի հինգ-շաբաթի աւրն քան զհաղորդել աւրինացն և զբաժակին սրբելոյ եթէ այլ ինչ աւելի համարձակիցի ուտել, զպահսն զոր պահեաց՝ ընդունայն և ի մեծ ժողովոյն՝ նզովեալ:

ԻԲ.

235. Եթէ ոք երթիցէ ի ժողովս մարտիրոսաց զգոյշ և պատ-րաստ լիցի սրբութեան, յորդորման, պաշտաման, խոնար-

1 Ի. կանոնով ավարտվում է հունարեն բնագիրը: Հայերենում այն անճանաչելի փոխվել է կամ, ավելի ճիշտ, նրա փոխարեն, ԻԱ. ԻԲ. ԻԳ. և ԻԴ. կանոնների հետ մեկտեղ, մուտք է գործել մի բոլորովին այլ կանոն: Ստորև բերում ենք Ի. կանոնի հունարեն բնագրի թարգմանությունը՝ «Եթէ ոք ամբարտաւանութեամբ հպարտանաւ խոտիցէ զկցուրդս մարտիրոսաց (πας συχαις των μαρτυρων) կամ զաստուածեղէն պաշտամունս ի նոսա և զյիշատակս նոցին, նզովեալ լիցի»:

հութեան, աղաւթից, զի մեծ վարձս առցէ: Ապա եթէ ոք երթիցէ ամբարտաւանութեամբ հպարտանաւ ի ցոյցս տեսողաց և զխոտ զնմանիս իւր, նզովեալ լիցի:

ԻԳ.

240. Եթէ ոք յառաջ քան զարձակել ժողովուրդն, կատարեալ հասակաւ և առողջ մարմնով, յառաջ քան զկատարել տէրունական խորհրդին երթեալ հաց կերիցէ կամ այլ ինչ, այնպիսին նզովեալ լիցի:

ԻԴ.

245. Երէց կամ սարկաւազ առանց աղաբողոնի ի բեմ մի ելցէ, կամ խունկ ծխել և զբքով սաղմոսել ի բեմի, և կամ զիւրս կարդալ ի բեմի, և կամ ի սպասու կալ սեղանոյն, ոչ է ընդունելի պաշտաւն նորա: Աղէ՛, կաց այնպիսի կերպաւանաւք առաջի մահկանացու իշխանի, եթէ ընկալցի՝
250. զբեզ: Եթէ ոք անցցէ ընդ կանոնս, այնպիսին նզովեալ լիցի:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

(Ըստ ABEG ձեռագրերի)

255. Զայս գրեմք և ոչ խափանեմք ոյք յեկեղեցի աստուծոյ, զիւրս ստանալ կամ զճարտարութիւն կամ զպահսն կամ ինչ, որք ընդունին զիւրս պահոցն ի պատճառս ամբարտաւանելոյ ի վերայ այնոցիկ, որք միամտութեամբ կեան և ոչ նենգութեամբ կամ պատրանաւք, ոյլ որք բարձրամտին և նոր կարգս կացուցանեն: Այլ մեք և ընդ կուսութիւնն խոնարհութեամբ զարմանամք, և զպահս պարկեշտութեամբ և հեղութեամբ և աստուածաշնորհութեամբ ընդունիմք, և զհեռանալն խոնարհութեամբ յերկրաւորացս ընդունիմք, և զամուսնութեամբ բնակութիւն պարկեշտութեամբ պատու-
265. էմք, և զմեծութիւն հանգիւրձ արդարութեամբ ոչ անգոս-

նեմք, և զմէկին և զլոկ և զարհամարհեալ ագանելիս վասն պիտոյից միայն մարմնոյ՝ առանց ամենայն խոտելոյ գովեմք, այլ զլոյծ և զջախջախ և զշեղտամեղտ ագանելիս և զգնացո ոչ ընդունիմք: Եւ զտունս աստուծոյ պատուեմք և զժողովան, որ ի նոսա, որպէս գտուրբս և զաւգտակարս ընդունիմք. իբրեւ ոչ փակեմք կամ գրաւեմք զաստուած-պաշտութիւնս ի տունս կամ ի տաճարս, այլ քան զամենայն տեղիս, որ յանուն աստուծոյ շինեալ են՝ պատուեմք և որ ի նոսա ժողովեալ են՝ ի հասարակաց աւգուտ ընդունիմք: Եւ զառաւելագոյն գտուրս և զբարեգթութիւնս, որ յեղբարս, որ ըստ տուչութեան եկեղեցեաց և կարգաց, որ աղքատս լինի՝ երանեմք: Եւ զուղիղ գործ ընկալեալ ասեմք, որ ինչ տուաւ և կարգեցաւ ի սուրբ քրոց և յառաքելոց՝ յեկեղեցի լինել մեզ աղաւթս առնեմք, զի կատարեցի:

Ձայս կանոնս, զոր եղաք և դրեցաք ի Գանգրայ, վասն հաստատութեան կարգի աւրինաց, ոչ աւելի ինչ և ոչ աւտարոտի ի մէջ բերեալ, այլ զոր սուրբ ժողովն կանոնեցին՝ դնոյն ի լրութիւն լովանդակեցաք: Քանզի են ոմանք, որ 285. տգիտութեամբ ինչ գործելով, կուտեն անապաշխար բեռինս անձանց, ըստ գրեցելոյն, եթէ՝ ի մէջ տգիտաց ճշմարտութիւնն պատառի, զի եթէ կարի փոքր մեղք իցեն և ընդ ապաշաւանաւք ոչ անկանիցի՝ մահու չափ լինին, ըստ առաքելոյն, որ ասէ՝ են մեղք որ մահու չափ են:

¹ Այսքանով ավարտվում է հունարեն բնագիրը:

Տ Ա Ր Ը Ն Թ Ե Ր Յ Վ Ա Ծ Ք Ն Ե Ր

1 B Գանգրեա, 2 E Գլուխք ԻԳ, 3 BE գարշ փխ պիղծ, 4 BE որ, B գարշ, 5 BE զտէր, 17 BE Թողուցուն, չիք՝ և ոչ անուցանեն, 20 AE ոչ պահեն, 21 A աւուրս զպահս, 23 A Վասն զատկին հինգշաբաթու չլուծանել զպահս, 24 A ի ժողովս մարտիրոսաց զգոյշ կալ ի պաշտաւն, E չիք՝ ամբողջ տողք, 27 A սաղմոս ասեն, 31 F բերդն, եպիսկոպոսք, 33 F Իղաթիացոց փխ [Եւ]ստաթիացոց, 41—42 F չիք Վասն— իւրեանց, 45 D արհամարհեն, 49—50 F յանձանց, 53 F ընդունէին, 55 F զպետս փխ զտեարս, 60 F ի կիրակէին, 70 F տանէին փխ ստանային, 71 F տեղս փխ ի տեղիս, 78 F չիք՝ իւրեանց մտաց, 79 D հաւասարությամբ փխ հաւանութեամբ, 84 F սուրբ ժողովոյս, որ սուրբ եպիսկոպոսք ժողովեցան և կարգեցին կանոնս զայս ի Գանգրայ բերդն, 89 BE չիք՝ կաթողիկէ, C եկեղեցւոյ, 91 BE կողմանց—կողմանց, 93 AC կարգեցեն, և ուղեցեն, 96 ABE ևստացւոց, C Եւստացւոց, D Ստաթիացոց ուղղում եմք՝ Եւստաթիայւոց, 99 C կարգ իմն, զուղորդ, 102 AC Այլ և, 104 A աղախնեաց, C աղախնայց, 106 ABE առնել փխ անուանել, 113 B Հեղինոսոս, A Ուղիւոս, E Ուղիւոս, C Բիւթոնիւոս, 114 B և ալիոս, A Հիպատոս, 115 C Պուրեսիոս, AC Եւգինիոս, ABE Հերակլիոս, 116 A ի կողմն կողմանս, 121 AC Աղաչեմ, 126 B չիք վերճագիք 129 ABD Որք փխ Ոյք, B չիք և անգոսնեն, 130 D իւրում] առանց կամաց առն, 135 D կամոսի սկզբից ունի՝ Որք ուտեն միս հեղցուցիկ կամ մեռելոտի կամ գենածոյ և զարիւնն ընդ նմին և կամ [որք ուտեն... 136 D չիք լիցի, 137—138 D Թէ որք ուտեն զրկին յարբայութենէն նզովեալ լիցին փխ իբրեւ այն... լիցին, 137 ABC եթէ, 138 BE ունիցին, 140 ABD որք ծառայ, 143 D Եւրկիւզած՝ բառից ետո ունի՝ խոնարհք և մարդասէրք, եւ ծառայն արհամարհիցէ ծառայն, 146 ABD Որք, 147 DF ընդունել փխ առնել, 156 ADE լիցի, 158 ADE Որք, 159 BE և որ ոչ,

կամ որ, 161 ABD լիցի, 163 D «պատու»-ից հետո ունի՝ եկեղեցոյ, կամ զողանան ի պողոյ եկեղեցոյն առանց հրամանաց եպիսկոպոսին կամ որք կարգեալն են ի տնտեսութիւն՝ առցէ կամ յայլում տացէ թէ ի կերակրոց, թէ ի յայլ մտից՝ տալին և ընդունելին նզովեալ լիցին, 168 D վարչելի, ABD ամուսնութիւն] և հեռանայցեն, D «սուրբ» բառից հետո ունի՝ և պարկեշտութեան կուսութեան, որ ասէ. թէ կուսանն զտեսոն հողայ, այլ պիղծ համարի ամուսնութիւնն, 171 A գերիվերոյ, D գերիվերոյ զայցեն փխ գերիվերոյ են, 175 D «տեսուն» բառից հետո ունի՝ կամ որք կատարեն զյիշատակս վկայից և կոչեն զեղբայրս, ըստ առաքելոյն, որ ասէ. մի թողուք զժողովս միմեանց, որպէս սովոր են ոմանք, և արհամարհիցէ որ և չերթիցէ՝ նզովեալ լիցի, 179 BDE զտրտում և զախուր փխ զարտումն և զտրտում, 183 BDE «ազանին» բառից հետո ունեն՝ ձ գորովիցեն այսպիսեալքս, 188 A չիք թէ, 190 BDE աղջիկ փխ մեծագգի, D աղջիկ և ընչաւէտ, 192 D արացցեն նմայ փխ կրեցէ, 195 E չիք ընդ վայր, 202 E չիք իցէ 206 A թուիցի, B հասուցումն, 211 D «աքիմարհեաց» բառից հետո ունի՝ զհնազանդութիւնն եւ անարգեաց զկանոնս առաքելական, եթէ կին մարդ մի զերծցի և նա ընդ ոտն եհար զհրամանն, նզովեալ, 219 A արտաքոյ, 227 D չիք այնպիսին, 230 AED բաժակին, 231 D սրբոյ, 232 BD ընդունայն է, D սուրբ փխ մեծ, 240 A զժողովեալ ժողովուրդն, 244 D եղ կամուր վերնագրված է՝ Վասն սպասաւորաց և պաշտօնէից սրբոյ եկեղեցոյ, 246 BE սաղմոս ասել, 250 DE Արդ, եթէ ոք, 263 A չիք և զհեռանալն—ընդունիմք, 264 A զամուսնութեան կարգ փխ զամուսնութեամբ ընակութիւն, 267 A զլծոյ, 270 AB ի նոսա ժողովին, 276 A չիք որ յեղբարս, 278 A յանձին կալեալ փխ ընկալեալ, 285 G ինչ ինչ, Eինչ յարատ փխ ինչ, 289 ADE չիք որ ասէ:

ԲՈՎԱՆԻԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Փոքր Հայքի սոցիալական շարժումների պատմութիւնը	էջ 3
Հավելված (կարեւոր սկզբնաղբյուրները)	84

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի
Խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի որոշմամբ,

Պատ. խմբագիր՝ Գ. ԱՐՈՎ

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1971 Բ.

Հրատ. խմբագիր՝ Խ. ԽԱՐԺՄԱՆԻԱՐՅԱՆ

Տեխ. խմբագիր՝ Մ. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ

Կոնսուլ սրբագրիչ՝ Կ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԽՀԽ 69

Գինը 8 և. կազմը 1 և.

ՎՖ 05058

Հանձնված է արտադրության 23/VI 1951 թ., ստորագրված է տպագրելու
15/X 1951 թ., հրատ. 823, պատվեր 244, տիրած 2000, տպադր. 71/8 մամ.
մեկ մամ., 25.600 տպանիշ

Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի տպարան, Երևան, Աբովյան 124

